

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI**

Turniyozov Behzod Ne‘matovich

**XORIJIY MAMLAKATLAR LINGVISTIK
NAZARIYALARI FANINI O‘QITISHDA
LOYIHA TA‘LIM TEXNOLOGIYASIDAN
FOYDALANISH**

(Uslubiy qo‘llanma)

Samarqand - 2019

Turniyozov B. N. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fanini o'qitishda loyiha ta'lim texnologiyasidan foydalanish. Uslubiy qo'llanma. Samarqand davlat chet tillar instituti nashri, 2019, 66 bet.

Ushbu qo'llanmada xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik metodlardan biri bo'lgan loyiha ta'lim texnologiyasidan foydalanish masalasi keng yoritilgan. Shuningdek, ishda, asosan, xorijiy tilshunoslarning lingvistikaning sintaksis sohasidagi nazariy qarashlari izohlangan. Talabalar mazkur fandan o'zlashtirgan bilimlarini sinab ko'rishlari uchun uslubiy qo'llanmada turli darajadagi topshiriqlar ham keltirilgan.

Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fani birinchi kurs magistrantlariga o'tiladi. Fanni o'tishda asosiy qo'llanma sifatida filologiya fanlari doktori, prof. N.Q.Turniyozovning «Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari» nomli o'quv-uslubiy qo'llanmasidan foydalanildi. Shu bois mazkur uslubiy qo'llanmani tuzishda, asos sifatida, N.Q.Turniyozovning kitobiga murojaat etildi.

Qo'llanma oily o'quv yurtlarining filologik yo'nalishdagi fakultetlari talabalariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir

Samarqand davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrası professori,
filologiya fanlari doktori S.A.Karimov

Taqrizchilar

Samarqand davlat chet tillar instituti til nazariyasi va adabiyotshunoslik
kafedrası professori, filologiya fanlari doktori X.Z.Xayrullayev va
filologiya fanlari nomzodi, dotsent A.M.Turobov

Mundarija

Kirish.....	4
Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fanini o‘qitishning nazariy masalalari.....	8
Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fani taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishi.....	34
Seminar mashg‘uloti ishlanmasi va topshiriqlar.....	46
Xulosa	61
Adabiyotlar.....	63

KIRISH

Har bir fan kabi tilshunoslik fani ham tarixiy taraqqiyoti davomida lingvistik hodisalarni o'rganishda, tadqiqot obyektini ilmiy tahlil etib, uning ichki «sirlarini», muayyan jihatlarini ochishda, tabiatini aniqlashda, ilmiy xulosalar chiqarishda oziga xos metodlar asosida ish olib boradi. Bular jumlasiga tilning qonuniyatlarini diaxron jihatdan o'rganadigan *tasviriy, qiyosiy-tarixiy, chog'ishtirish, tipologik* hamda sinxron nuqtayi nazardan tekshiradigan *distributiv, transformatsion, bevosita ishtirokchilar, derivatsion* kabi struktur tahlil metodlari kiradi. Ushbu uslubiy qo'llanmaning asosiy maqsadi struktur tahlil metodlarining vazifalarini yoritib berishga qaratilgan bo'lib, bu haqda quyida to'xtalamiz.

Tilshunoslik fani o'zining bugungi taraqqiyoti davrigacha erishgan ulkan yutuqlarida xorijiy mamlakatlar olimlarining ham salmoqli ulushlari bor, albatta. Ayniqsa, amerikalik strukturalistlarning, xususan, deskriptiv tilshunoslik namoyandalarining, Praga tilshunoslik maktabi a'zolarining, Kopengagen glossematik yo'nalishi vakillarining bu sohadagi xizmatlari tahsinga sazovordir.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, eslatib o'tilgan tilshunoslik maktablari namoyandalarining ko'pchiligi u yoki bu ma'noda V.fon Gumboldt va F.de Sossyurni o'zlarining ustozlari deb biladilar. Bundan tashqari, L.Blumfeldning lingvistik qarashlari talqiniga ham alohida to'xtash lozim, zotan, u deskriptiv tilshunoslikning asoschisidir.

Ravshanki, hozirgi jahon tilshunosligida funkstional tahlil masalasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu borada olimlar turli xil yo'nalishdagi tadqiqotlarini e'tiborimizga havola etishdi. Biroq mazkur muammo A.Martine nazariyasida ilmiy asosli yoritildi va u bu jihati bilan alohida ajralib turadi. Fonologik muammolar tavsifi bilan N.Trubeskoy shuhrat qozondi.

Til unsurlarining struktur tahlili bobida franstuz tilshunosi L.Tenyer o'ziga xos maktab yaratgan olimlardandir. U o'zining

verbostentrik nazariyasi bilan e'tibor qozondi. Ana shu bois L.Tenyerning aktantlar nazariyasi ham e'tiborga molikdir.

Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari dasturi jahon tilshunosligi tarixi, rivojlanish bosqichlari, muhim masalalarning yechimi, shuningdek, tilshunoslikda paydo bo'layotgan yangi soha va yo'nalishlar haqidagi masalalarni qamrab oladi. Bularning barchasi, albatta, zamon talabi va hozirgi fan-texnika taraqqiyoti bilan yzviy bog'liqdir. Zero, bugungi zamon barcha sohalar qatorida ilm-fanni ham yangi bosqichga ko'tarishni talab qilmoqda. Zotan, jamiyat oldida turgan dolzarb masalalarni ilm-fansiz yechish qiyin. Mazkur sohani va olimlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlatimizning ustuvor vazifalaridandir¹.

Ta'kidlash joizki, lingvistika fani ham har doim uzluksiz rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Shuning uchun bo'lsa kerak, birgina sintaksis sohasining o'zida struktur sintaksis, funksional sintaksis, derivatsion sintaksis, ekspressiv sintaksis degan qator yo'nalishlar shakllandi. Sintaksisning bu yo'nalishlari bo'yicha o'zbek tilshunosligida ham e'tiborga loyiq bo'lgan ilmiy ishlar amalga oshirildi. Shuni aytish kerakki, g'arb tilshunosligida bu yo'nalishlarda tadqiqot ishlari ilgariroq bajarilgan edi. Shuning uchun ushbu izlanishlar o'z samarasini bermoqda. Masalan, transformatsion tahlil yo'nalishida bajarilgan ishlar ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, kompyuter texnologiyasini rivojlantirishda muvaffaqiyatli qo'llanmoqda. Bundan tashqari, bu fanni o'zlashtirish yangicha sintaktik tahlil jarayonida ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Albatta, bu yo'nalishlarning shakllanishi zamon talabi bilan uzviy bog'liq bo'lib, fan-texnika sohasining rivojlanishiga olib keladi. Buning uchun mamlakatimiz fanini xalqaro ilmiy hamjamiyatga integratsiyalashishi jarayonini jadallashtirish, ilmiy yutuqlar va olimlar bilan almashishni, shu jumladan, ta'lim

---

¹ Mirziyoyev Sh.M. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili // Xalq so'zi. 2016, 31-dek., 1-bet.

sohasini va kadrlar tayyorlashni mukammallashtirishni rivojlantirish nihoyatda zarur¹.

Xorijiy tillarni o'rganishda xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fanining o'rni beqiyosdir. Tilni amaliy bilish bilan birga uni nazariy jihatdan o'rganish natijasida talaba ongida ushbu til obyektiga bo'lgan qiziqish yanada oshadi. Shu jihatdan ushbu fan chet tili o'qitish tizimining ajralmas bo'g'ini hisoblanadi. Bundan tashqari, ilmiy izlanish olib borishda xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fanini bilish juda ahamiyatlidir.

O'quv-uslubiy qo'llanmaning asosiy maqsadi talabalarga gapda so'zlarning qay darajada, qanday uslublarga ko'ra paradigmatic qatordan sintagmatic qatorga ko'chirilishini aniqlashni o'rgatishdan iborat. Bundan tashqari, bugungi kunda til belgilari nimaning ta'sirida va funksiyasiga ko'ra faollashuvini tekshirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Sintaksis sohasi haqida gapirganda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, bugungi tilshunoslikda yaratilgan ishlarining ko'pchiligida morfologik qonunlarning ustuvorligini kuzatamiz. Rus tilshunosi akademik V.V.Vinogradovning fikricha, gapning strukturasi soxta ravishda sxemalashtirilmogda. Boshqacha aytganda, ikkinchi darajali bo'laklar zamirida morfologik kategoriyalar yotganligini ko'ramiz (aniqlovchi zamirida sifat, to'ldiruvchi zamirida ot, hol zamirida ravish)². Shuning uchun ham sintaktik tahlil jarayonida gapning yoki so'z birikmasining shakllanishidagi asosiy unsurlar sifatida mustaqil so'z turkumlariga mansub birliklar belgilanadi. Ammo bizningcha, sintaktik tahlilda qaysi unurning (mustaqil so'z turkumiga mansub birlikningmi, yordamchi so'z turkumiga mansub birlikningmi yoki ekstralingvistik omillarningmi) ustuvor xarakterda ekanligi nutq sathidagi bajaradigan vazifasiga qarab

---

¹ Karimov I.A. Ilm-u fan mamlakat taraqqiyotiga xizmat qilsin // Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. –Toshkent: O'zbekiston, 1996, 53-bet.

² Qarang: Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. Избранные труды.-М.:Наука, 1975.-С.145.

belgilanishi darkor. O‘ylaymizki, gap unsurlari sintaktik funksiyasining tahlili nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Umuman, mazkur fanning asosiy maqsadi talabalar ongida tilshunoslik sohasidagi turli ilmiy maktablar va yo‘nalishlarning shakllanishi haqida ilmiy tushunchalarni hosil qilish va shu yo‘nalish profiliga mos bilim, ko‘nikma va malakani shakllantirishdir.

XORIJIY MAMLAKATLAR LINGVISTIK NAZARIYALARI FANINI O‘QITISHNING NAZARIY MASALALARI

Aniq fanlarning beqiyos taraqqiyoti va buning natijasida vujudga kelgan kuchli texnik progress tilshunoslik faniga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi va uning oldiga yangi vazifalarni qo‘ydi. Fikr dalilini kompyuterlarning ixtiro etilishi va u bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan mashina yordamida matnni tarjima qilish, chastotali lug‘atlar tuzish, har xil axborotlarni saqlash yoki ularni masofaga uzatish kabilarda ko‘rish mumkin. Albatta, bu vazifalarni bajarish uchun mashina «til bilmog‘i» lozim. Bu esa, o‘z navbatida, tilshunoslikdan muayyan formulalar, matematik tushunchalar bilan ish ko‘rishni talab qiladi.

Struktur tilshunoslikning alohida yo‘nalish sifatida shakllanishi shu kabi tashqi omillar bilan bevosita bog‘lanadi. Ravshanki, biz eslatib o‘tgan vazifalarni an’anaviy tilshunoslikda bajarib bo‘lmaydi. Yangi yo‘nalishning shakllanishida ichki omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Struktur tilshunoslik kompyuterlar ixtiro qilinmasdan avval vujudga kelgan edi¹. Buning uchun an’anaviy tilshunoslik zahirida ma’lum sharoitning yetilganligi muhim o‘rin egalladi.

An’anaviy tilshunoslikning kamchiliklaridan yana biri shundaki, unda grammatik kategoriyalar mantiqiy nuqtai nazardan izohlandi. Buning dalilini nafaqat subyekt va predikatning, balki gapning ikkinchi darajali bo‘laklarining ham sof lingvistik tushunchalarni taqozo etmasligida ko‘ramiz². An’anaviy tilshunoslikda gap sintaksisi, asosan, gap bo‘laklari doirasida o‘rganib kelinmoqda. Bunda gapning bosh bo‘laklari va ikkinchi darajali bo‘laklari tahlil etiladi.

Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики.-М.,1966. –С.8.

Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari.- Toshkent: Fan, 2009, 6-bet.

Gap bo‘laklari haqida shuni aytish mumkinki, bunday bo‘linish bugungi tilshunoslik fanining taraqqiyot bosqichida talabga javob bermayapti. Gapning bosh bo‘laklarini olaylik. Ega va kesim tushunchalari bizga Aristoteldan meros qolgan *subyekt* va *predikat* tushunchalarining kalkalashtirilgan shaklidir. G‘arb tillarida esa subyekt va predikat terminlarining o‘zi qo‘llanilmoqda.

Subyekt va preaikat tushunchalari aslida mantiq kategoriyalaridir. Ularning grammatikada qo‘llanishi talabga javob bera olmayapti. Shuning uchun so‘nggi yillarda *aktant*, *sirkonstant* singari bir qator yangi terminlardan foydalanilmoqda¹.

Struktur tilshunoslikning mazmuni markazida *struktura* so‘zining yotishi izoh talab qilmaydi. Struktur tilshunoslik til sistemasi birliklari va ularning struktur tabiati bilan bog‘liq muammolar talqini bilan shug‘ullanadi. Strukyura muayyan butunlikning qismlari o‘rtasidagi bog‘lanishni emas, balki shu butunlikni tashkil etuvchi o‘zaro uzviy bog‘langan, birining mavjudligi ikkinchisini ham talab qiluvchi unsurlar majmuasini taqozo etadi. Shuni ham aytish lozimki, aksariyat tadqiqot ishlarida tilshunoslarimiz *sistema* va *struktura* tushunchalarini qorishtirib yuborishadi. Bu tushunchalar bir-biri bilan mazmunan yaqin bo‘lsa ham, ularni mushtarak ma’no beradi, deb bilmoq noo‘rindir. Sistema deganda, bir-birlari bilan bog‘liq bo‘lgan til elementlari va ularning munosabatlarini taqozo etuvchi yaxlitlikni tushunamiz². Struktura esa til sistemasi elementlarining munosabatlari majmuasini tashkil etadi. Struktura tushunchasiga nisbatan sistema tushunchasi kengroq ma’noga egadir. «Sistema» so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, «*tashkil qiluvchi qismlardan iborat bo‘lgan butunlik*», degan ma’noni, «struktura» so‘zi esa lotin tilidan olingan bo‘lib, «tuzilish», «qurilish» degan

---

Qarang: Nurmonov A., Iskandarov Sh., Nabiyeva D. An’anaviy va struktur tilshunoslik munosabatlar imasalasi // O‘zbek tili va adabiyoti, 2006, 4-son, 49-bet.

² Qarang: Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi tahlil metodlari va metodologiyasi.–Toshkent, 2007, 40-bet.

ma'nolarni anglatad¹. Tilning sistema ekanligini va bu masalaning mukammal ilmiy talqinini bergan mashhur tilshunos F. de Sossyurdir. Bu sohada hech bir olim Sossyurchalik muvaffaqiyatga erisha olganicha yo'q. F. de Sossyurning til sistemasi haqidagi ta'limoti strukturalizm yo'nalishi vakillari uchun dasturulamal bo'ldi deyish mumkin. Olimning tilshunoslik fani oldidagi ulkan xizmatlaridan yana biri «til va nutq» dixotomiyasining ilmiy asoslab berilganligida ko'ramiz. Sossyur til bilan nutqni farqlab o'rganish lozimligini, ular mushtarak hodisalar emasligini alohida ta'kidlaydi va bunda eng avval tilning sotsial hodisa ekanligi, nutqning esa individual xarakteri e'tiborga olinishi lozimligi aytiladi.

Til bilan nutq, albatta, bir-biri bilan uzviy bog'liq hodisalardir, biri mavjud bo'lmas ekan, ikkinchisi yashay olmaydi. Lekin shunday bo'lsa-da, ular alohida-alohida hodisalarni taqozo etadi. Til o'z tabiatiga ko'ra mavhum va umumiylikka asoalangan hodisadir. Nutq esa konkret va xususiylik belgilari bilan yo'g'rilgan mavjudlikni taqozo etadi. Aksariyat belgilar tilda ko'p ma'nolidir. Nutqda esa har bir til belgisi har safar yolg'iz bir ma'noda qo'llanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Sossyur tilda belgilar ma'lum bir majmua sifatida mavjud bo'lishini va bunday majmuani *assotsiatsiya* deb nomlash lozimligini, ular nutqqa ko'chirilgach, gorizontal chiziq bo'ylab qo'llanilib *sintagmatik* qatorni tashkil etishini aytadi. Til belgilari majmualari esa vertikal chiziqda joylashishini ilmiy asoslab beradi.

Biroq bugungi tilshunoslikda Sossyur ishlatgan «assotsiatsiya» termini «paradigma» termini bilan almashtirilgan. Mazkur termin iste'molga Kopengagen tilshunoslik maktabi vakillari tomonidan kiritilgan. Biroq «assotsiatsiya» va «paradigma» terminlarining nomlari boshqa-boshqa bo'lsa ham, ular mazmunan farq qilmaydi. Demak, paradigmatika tushunchasi til belgilarining vertikal qatordagi holati bilan uzviy bog'lanadi.

---

¹ Qarang: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию.-М., 1977. -С.170.

Til belgilari sistema doirasida turli xil paradigmalarning shaklida yashaydi. Bunda unilarning paradigmasi, undoshlarning paradigmasi, til old qator, orqa qator unilari paradigmalari, jarangli va jarangsizlarning paradigmalari misol qilib ko'rsatish mumkin.

Paradigmalar mikro- yoki makro- holatda bo'ladi. Til sistemasidagi tovushlarning majmuasi makroparadigma bo'lsa, unli va undosh tovushlari unga nisbatan mikroparadigmalarni tashkil etadi. Ular ham, o'z navbatida, yana mikroparadigmalarga bo'linadi va h.k.

Til belgilari paradigmalarning joylashish o'rni paradigmatic qator deb nomlanadi va ular sintagmatic qatorga nisbat qilib o'rganiladi. Sintagmatic qatorda til belgilari bir-birlari bilan munosabatga kirishadi va bunday bog'lanish sintagmatic munosabat deb nomlanadi.

Tilshunoslik fanida «struktura» va «struktur tilshunoslik» terminlari 1939-yilda Kopengagen tilshunoslik maktabining yirik namoyandalariidan biri V.Bryondalning «Struktyur tilshunoslik» nomli maqolasidan keyin qo'llanila boshladi. Kopengagen strukturalizm maktabi jahon tilshunosligida *glossematika* nomi bilan mashhur bo'ldi. Uning asosiy tashkilotchilaridan biri Lui Yelmslevdir. Glossematika so'zi yunoncha bo'lib, «*til*» degan ma'noni bildiradi.

Lui Yelmslev tilshunoslikda birinchilardan bo'lib til materiali talqiniga matematik qoida va metodlarni tadbiiq etdi¹. L.Yelmslev til unsurlarining paradigmatic va sintagmatic munosabatlari xususida ham ilmiy mulohaza yuritadi. Paradigmatic munosabat tilga, sintagmatic munosabat nutqqa taalluqli ekanligini aytadi.

Struktur tilshunoslikning vujudga kelishida Praga tilshunoslik maktabining ham hissasi katta bo'ldi. Praga tilshunoslik maktabining yirik namoyandalari jumlasiga

---

¹ Qarang: Turniyozov N. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari.- Samarqand: SamDCHTI, 2007, 29-bet.

V.Matezius, N.S.Trubeskoy, R.O.Yakobson, A.Martine, Y.Kurilovich kabi olimlar kiradi.

Praga tilshunoslik maktabini, odatda, funksional lingvistika nomi bilan ataydilar. Buning asosiy boisi shundaki, maktab namoyandalari tilga funksional sistema tarzida yondashadilar.

Vilen Matezius ushbu maktabning asoschilaridan biri hisoblanadi. Olim gapning aktual bo‘laklari nazariyasi bilan jahon tilshunosligida e’tibor qozondi. Ammo, bizningcha, aktual bo‘laklar nazariyasiga asoslangan gap komponentlarining temarematik munosabati (rus tilshunosligida *данное* va *новое* deb ham o‘rganilgan) sof grammatik qoidalardan ko‘ra mantiqiy qoidalarga tayanadi. Shuning uchun ham bu yo‘sindagi tahlilni struktur sintaksisning tahlil metodlari jumlasiga kiritib bo‘lmaydi.

Gapning aktual bo‘laklari nazariyasining asosiy mohiyati shundaki, har bir gapda sintaktik strukturadan tashqari, muloqot strukturasi ham bo‘ladi. Muloqot, ya’ni kommunikativ syuktura gap komponentlarining mantiqiy faolligiga asoslanadi. Boshqacha aytganda, har bir gapning boshlaniah nuqtasi – asosi va undagi xabar ifodasining markazi bo‘ladi. Masalan:

1. *She works at a factory* (Forbes ASAP).

(U zavodda ishlaydi.)

2. *Navoiy devonni ochdi* (Oybek. Navoiy).

Mazkur gaplarda xabarning asosi, albatta, ingliz tilidagi misolda **She (U)** olmoshi orqali, o‘zbek tilidagi misolda **Navoiy** atoqli oti orqali ifodalanmoqda. Bu yangilik emas. Xabar yangiligi **a factory** va **devon** sozlari bilan berilmoqda. Negaki, 1-gapda u boshga yerda emas, aynan *zavodda* ishlayotganligi, 2-misolda Navoiy boshqa narsani emas, balki aynan *devonni* ochganligi bildirilmoqda. Biroq, bu o‘zgarma ifoda emas. Agar tinglovchini uning bekor o‘tirishi emas, balki ishlayotganligi, Navoiyning kitobni ochganligi qiziqtiradigan bo‘lsa, bu gaplarda *works* va *ochdi* so‘zlari xabar markazini tashkil etishi ham mumkin.

Gapning aktual bo‘laklari tahlili, asosan, ikki unsur orqali – *xabarning asosi* va *xabarning (yadrosi) markazi* orqali olib

boriladi. Tilshunoslikda bu o'rinda "tema" va "rema" atamallari keng qo'llanilmoqda. Tema xabarning so'zlovchiga ham, tinglovchiga ham avvaldan ma'lum qismini taqozo etadi. Rema esa xabarning markazini, uning yangiligini taqozo etadi. Agar yuqoridagi *Navoiy devonni ochdi* gapini *Devon Jomiyniki edi* tarzida o'zgartirsak, u holda *devon* so'zi endi rema bo'lolmaydi, chunki u xabar markazidan chetlashadi va tema funksiyasini bajaradi. Bunda nutq muhiti xarakteri bilan bog'liq holda rema vazifasini *Jomiyniki edi* so'zi bajaradi.

Ko'rinadiki, gapning aktual bo'laklari beqaror xarakterga ega. Shu bois ular gapning turli bo'laklari bilan ifodalanaveradi. Bunda, asosan, gapning qaysi bir bo'lagi mantiqiy urg'u olishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi, zotan, mantiqiy urg'u olayotgan bo'lak rema vazifasini o'taydi.

Gapning aktual bo'laklarga bo'linishi, ko'rib o'tganimiz singari, mantiqiy yoxud semantik tushunchalarga asoslanadi. Shuning uchun uni struktur sintaksis doirasida o'rganish ancha qiyin. Bizningcha, mazkur nazariya semantik sintaksis muammolari tahliliga ancha mos keladi. Chunki «tema» ni subyekt bilan, „rema“ni esa predikat bilan qiyoslash mantiqqa to'g'ri keladi. Bu haqda V. B. Kasevichning quyidagi mulohazalari diqqatga sazovordir: «Birinchidan, «aktual bo'laklar» termini to'g'ri tanlanmagan, zotan, bunday bo'laklar faqat gap sathidagi ma'lum bo'laklarni, aniqrog'i, gapning faqat ikki bo'lagini aks ettiradi. Ikkinchidan, *tema* va *rema* tushunchalari Aristotelning mantiqda qo'llagan «subyekt» va «predikat» terminlarining boshqacha nomlanishidir»¹.

Ko'rinadiki, gap komponentlarining funksional tahlilini barqaror unsurlarga asoslangan holda talqin etish maqsadga muvofiqdir, zero, gapning har bir unsuri shu gap doirasida o'zgarmas funksiya bajaradi.

Gap komponentlarining funksional tahlili muammosi Praga tilshunoslik maktabining vakillaridan biri, taniqli fransuz tilshunosi Andre Martine tomonidan ham ishlangan. U o'zining

---

Ксевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. –М., 1988. –С.86.

funksional tahlil nazariyasi bilan jahon tilshunosligiga tanildi. Martining funksional tahlil nazariyasi hozirgi tilshunoslikda eng mukammal va to'g'ri yo'nalishdagi nazariyalardan biri hisoblanadi. «Agar – deb yozadi olim – fonologik tahlil fonemalarni eng kichik ifodalovchi til birliklari tarzida o'rganishdan boshlansa, funksional tahlil jumlani yoki uning ma'lum bir qismini eng kichik ma'no anglatuvchi – biz monema deb atayotgan – birliklarga bo'lib o'rganishdan boshlanadi»¹.

«Monema» termini dastlab N. Frey tomonidan iste'molga kiritilgan bo'lib, bu haqda u quyidagilarni yozgan edi: «Men ifodalovchi bo'linmas bo'lgan har qanday belgini monema deb bilaman»². Lekin monemalarning mukammal tavsifi A. Martine tadqiqotlarida beriladi.

A. Martine monemalarni quyidagi uch turga bo'lib o'rganadi: *avtonom monemalar, funksional monemalar va qaram monemalar*. Monemani morfema bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Agar morfema tilning eng kichik ma'no anglatuvchi birligi bo'lsa, monema nutqning eng kichik funksional qiymatga ega bo'lgan birligidir³.

Ammo morfema nutqda bajaradigan funksiyasiga ko'ra monema vazifasida kelishi mumkin, monema esa morfemaning tildagi funksiyasini bajara olmaydi. Monema vazifasida oddiy affiks ham, mustaqil va yordamchi so'zlar ham kela oladi. Bunda ularning nutqiy faolligi muhim mavqega ega bo'ladi.

Monemalarning turlarga bo'linishi ularning nutq doirasida qanday vazifa bajarishi bilan bog'liq, zotan, ular funksiyalariga ko'ra mushtarak emas. Ba'zi monemalar nutqda o'zlarini funksiya bilan ta'minlashdan tashqari, boshqa monemalarga ham funksional faollik bera olsa, ayrim monemalar faqat o'zini vazifa

---

¹ Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике, № 3, 1963.-С.451.

² Frey M. Qu'est – ce qu'un Dictionnaire de phrase? // Cahier de Saussure, № 1. 1941.-P.51.

³ Bu haqda qarang: Turniyozov N., Turniyozova K. Funksional sintaksisga kirish.-Toshkent: Fan, 2003, 59- bet.

bilan ta'minlaydi va o'ziga-o'zi sintaktik faollik beradi. Boshqa bir monemalar esa funksional faollik olish uchun ikkinchi monemaga qaram bo'ladi. Avtonom monemalar deganda A.Martine o'zini-o'zi tildan (vertikal qatordan) nutqqa (gorizontal qatorga) ko'chira oladigan va bu jarayonda o'ziga-o'zi funksional faollik bera oladigan monemalarni tushunadi. Bunday monemalar boshqa monemalarga funktsiya bera olmaydi. Masalan:

1. *To'g'ri, hammamiz pulga muhtojmiz* (X. To'xtaboyev. Yillar va yo'llar).

2. *Certainly, you cannot interfere* (Ch. Dickens. Bleak House).

(Albatta, sizga qo'shilish mumkin emas.)

Keltirilgan gaplarda avtonom (muxtor) monema vazifasida *To'g'ri, Certainly* (albatta) so'zlari qo'llanilmoqda. Ularning tildan nutqqa o'zini-o'zi ko'chirayotgani izoh talab qilmaydi. Shu bois ular jumla tarkibidagi boshqa monemalar bilan bevosita sintaktik aloqaga kirishayotgani ham yo'q. Muxtor monemalarning ifoda materiali tillarda har xil bo'lishi mumkin. Masalan, muxtor monema vazifasida kirish so'z, kirish birikmalar, undalma qo'llaniladi. Biroq bu orqali avtonom monema vazifasida mustaqil so'zlar qo'llanmas ekan, degan xulosaga kelmaslik lozim. Mustaqil so'z ham mazkur monema vazifasida qo'llanishi mumkin. Masalan:

1. *Bugun hafsala qilib idora oldidagi ustaxonaga keldi* (T. Ashurov. Andijon hangomalari).

2. *It was raining all day yesterday* (J. London. The Call of the Wild. White Fang). (Kecha kuni bilan yomg'ir yog'di.)

Berilgan gaplarda *Bugun, yesterday* (kecha) so'zlari avtonom monema sifatida qo'llanganini ko'ramiz.

Avtonom monemalar paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga o'tishda gapning boshqa monemalari bilan sintaktik jihatdan bog'lanmaydi. Uning funksional faollik olishi, asosan, so'zlovchining xohishiga ko'ra, aniqrog'i, so'zlovchining gap sathidagi biror so'zga semantik jihatdan aniqlik kiritish maqsadi bilan bog'liq bo'ladi.

Funksional monema jumla tarkibiga qaram monemalarning talabiga ko‘ra kiritiladi va u nutq zanjirida boshqa monemalarga qaraganda o‘ta faol harakatda bo‘ladi. Funksional monemalar xususida gapirganda eng avval shunga ahamiyat berish kerakki, gapning predikativlik belgisini tashkil etuvchi so‘zlar har doim funksional monema sanaladi. Zotan, predikat subyektga, subyekt esa, o‘z navbatida, predikatga sintaktik funktsiya beradi:

They returned to their canoe (E. Hemingway. A farewell to arms).

(Ular o‘z qayiqlariga qaytishdi.)

Berilgan misolda *They* – subyekt predikatga, *returned* – predikat subyektga funktsiya berayotganini ko‘ramiz.

Bundan tashqari, jumla sathida qaram monemalarning funksional faollik olishida tillarda turli vositalar, jumladan, predlog, ko‘makchi, bog‘lovchi, affiks va hokazolar ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan:

1. *Yo‘lchi qaytib kelguncha, Gulnormi olib ketdilar* (Oybek. Qutlug‘ qon).

Yshbu misolda **-ni** affiksi funksional monema sifatida *Gulnor* so‘ziga faollik bermoqda. *Gulnor* so‘zi bu jihatdan qaram monemadir.

2. *It was done by him* (J. Conrad. Victory).

(Bu u tomonidan bajarildi.)

Bu misolda esa **by** predlogi funksional monema sifatida *him* so‘ziga faollik bermoqda. *him* so‘zi esa qaram monemadir. Zotan, *Gulnor*, *him* so‘zlari mustaqil so‘z bo‘lishiga qaramay, ayni paytda, jumla tarkibiga **-ni** affiksining, **by** predlogining ishtirokisiz kira olmaydi.

Ko‘rinadiki, funksional monema nutqda o‘ta muhim vazifa bajaradi, uning ishtirokida jumlaning sintagmatik zanjiri vujudga keladi. A.Martinening Ishunoslik fani oldidagi muhim xizmatlaridan biri shundaki, u tom ma’nodagi funksional tahlil nazariyasiga birinchilardan bo‘lib asos soldi.

Struktur tilshunoslik haqida mulohaza yuritilganda fransuz tilshunosi Lusyen Tenyerning bu sohadagi tadqiqot ishlarini

aytmay o‘tib bo‘lmaydi. L.Tenyer tilshunoslikda «Struktur sintaksis asoslari» deb nomlanuvchi asari bilan shuhrat qozondi¹. Mazkur asar 1959-yilda olimning vafotidan keyin chop etildi. Asarni Tenyerning qo‘lyozmasi asosida uning safdoshlari Furkye hamda Domalar nashrga tayyorladilar. Olimning bu asari struktur tilshunoslik masalalari talqiniga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, u odatdagi struktur tilshunoslik doirasida yozilgan ishlarga mutlaqo o‘xshamas edi (N.Xomskiy kabi amerikalik olimlarning struktur tilshunoslik doirasida yozilgan asarlari ko‘zda titilmoqda).

Darhaqiqat, L.Tenyerning til materialini tahlil qilish usuli o‘ziga xosdir va u deskriptiv tilshunoslikning tahlil usullaridan farq qiladi. L.Tenyerning sintaktik nazariyasi verbotsentrik tamoyilga asoslangan bo‘lib, uning asosiy mazmunini fe‘l valetligi masalasi tashkil etadi. Olim sintaktik struktura, shu jumladan, gap tarkibida qatnashayotgan turli turkumlardagi so‘zlar ichida fe‘lning muhim ahamiyat kasb etishini, boshqa turkumlardagi so‘zlar esa u orqali boshqarilishini alohida ta’kidlaydi. L.Tenyer jumla tarkibida fe‘l ohanrabo vazifasini bajarishini va shu bois jumlaning boshqa komponentlari u orqali o‘z o‘rinlarini topishini ko‘rsatib beradi.

Olimning til materialining tahlil usuli o‘ziga xosligi shundaki, u jumlani teatr sahnasiga o‘xshatadi va bunda sahnadagi harakatni jumlada fe‘l orqali bajariladigan harakat bilan qiyoslaydi². Ravshanki, sahnadagi harakat aktyorlar tomonidan bajariladi. Gapda (jumlada) esa ish-harakatning bajarilishi aktantlar zimmasiga tushadi. Olim bu o‘rinda ham aktyor va aktant tushunchalarini qiyoslaydi. Yuqoridagilardan tashqari, teatr sahnasida harakatning bajarilishi ma’lum bir muhit bilan bog‘liqdir. L.Tenyer bunday holatni jumlada holat bildiruvchi so‘zlar (sirkonstantlar) bajarishini izohlab beradi.

---

¹ Qarang: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. –М.: Прогресс, 1988.

² Bu haqda qarang: Гак В. Л.Теньер и его структурный синтаксис // Вступительная статья: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. –М., 1988.-С.8.

L.Tenyer jumla tarkibida fe'l orqali boshqariladigan va ish-harakatning voqelanishida faol ishtirok etadigan unsurlarni aktant deb ataydi. Uning verbotsentrik nazariyasida aktantlar uchga bo'linadi: 1) *birinchi darajali aktant*; 2) *ikkinchi darajali aktant*; 3) *uchinchi darajali aktant*.

Birinchi darajali aktant ish-harakatning ijrochisi hisoblanadi va u qolgan ikki aktantga nisbatan o'ta faol sanaladi:

1. *Hamlet explained it to me* (W. Shakespeare. Hamlet).
(Hamlet buni menga tushuntirdi.)

2. *Saida qo'llarini sochiqqa artdi* (A. Qahhor. Sinchalak).

Mazkur gaplarda **Hamlet**, **Saida** so'zlari birinchi darajali aktant vazifasini bajarmoqda. Zotan, bunda **Hamlet**, **Saida** so'zlari ish-harakatning ijrochisidir. Bu jihatdan birinchi aktant an'anaviy tilshunosligimizdagi gapning bosh bo'lagi – egaga to'g'ri kelmoqda.

Ikkinchi darajali aktant ish-harakatning mazmunini o'ziga to'liq singdirib oladi. Bu jihatdan uni odatdagi vositasiz to'ldiruvchi bilan qiyoslash mumkin. Yuqorida berilgan gaplarda **it**, **qo'llarini** so'zlari ana shu vazifada kelmoqda.

Uchinchi darajali aktant ish-harakatning ijrosi bilan bilvosita aloqador bo'ladi. Bu jihatdan uni odatdagi vositali to'ldiruvchi bilan qiyoslash mumkin bo'ladi. Aynan ana shu gaplarda qatnashayotgan **to me**, **sochiqqa** so'zlari esa uchinchi darajali aktantdir.

Ko'rinadiki, aktant vazifasida har doim ot turkumidagi so'z keladi. Ammo buni keng ma'noda tushunmoq lozim. Chunki ot vazifasini olmosh hamda otlashgan so'zlar ham bajara oladi.

Albatta, harakat ijrosi qurshovida nafaqat aktantlar, balki sironstantlar ham, determinativ so'zlar (aniqllovchi) ham kelishi mumkin. L.Tenyer determinativ so'zlarni maxsus nom bilan atamaydi va ularni aktantlar tasarrufida kelib, ularga izoh beruvchi so'zlar deb ko'rsatadi:

1. *My brother's family is large* (B. Bailey. Catherine Cookson).

(Akamning oilasi katta.)

2. *O'qishning foydasi ko'p bo'ladi, bo'g'irsoqjon* (G'. G'ulom. Shum bola).

Ushbu misollarda qatnashayotgan **brother's**, **o'qishning** so'zlari birinchi darajali aktant **family**, **foydasi** so'zlarining tasarrufiga kiradi.

Holat bildiruvchi so'zlarni olim sironstant termini orqali ataydi. Masalan:

1. *He may return soon* (R. Kipling. Maugly).

(U tezda qaytishi mumkin.)

2. *Ular juda sekin yurishdi* (A. Qahhor. O'tmishdan ertaklar).

Berilgan misollarda **soon**, **sekin** so'zlari sironstant sanaladi. Boshqacha aytganda, an'anaga ko'ra hol deb ataluvchi so'zlar L.Tenyer nazariyasida sironstant nomi bilan ataladi.

Shuni ham aytish kerakki, jumla tarkibidagi aktantlar soni fe'ning valentlik darajasini belgilaydi. Gapda aktantlar soni qancha bo'lsa, fe'ning sintaktik valentligi darajasi ham shuncha bo'ladi. Birog olim ba'zi fe'llar aktantsiz bo'lishini, ayrimlari bir aktantli, yana boshqa birlari esa ikki va undan ortiq aktantlarni boshqarishi mumkinligini aytadi. Masalan, ingliz tilida **Read** (O'qi) deb aytilgan buyruq maylidagi faqatgina kesimdan iborat gapda aktant kuzatilmaydi. Demak, ayni paytda, fe'ning valentlik darajasi nolga teng. Agar **Sobir Komilning kitobini Akbarga berdi**, deb jumla tuzsak, u holda fe'ning valentlik darajasi uchga teng bo'ladi. Chunki bu gapda uchta aktant ishtirok etmoqda: Sobir – 1-darajali, kitobini – 2-darajali, Akbarga – 3-darajali aktantlardir.

L.Tenyerning nazariyasida so'zlar ma'nolariga ko'ra mustaqil va nomustaqil so'zlarga bo'lib o'rganiladi. Bu o'rinda olim asosiy e'tiborni nomustaqil so'zlarga qaratadi va ularning nutqdagi va tildagi funksional faolligini juda yaxshi yoritib beradi.

Nomustaqil so'zlar ikkiga bo'linadi:

I. Birinchi guruh nomustaqil so'zlar jumlasiga gapning sintaktik salmog'ini miqdor jihatdan o'zgartiruvchi so'zlar

kiritiladi va ular **yunktivlar** deb nomlanadi. Bunday soʻzlar sirasiga, masalan, bogʻlovchilarni kiritish mumkin:

1. *A cold wind was blowing **and** a snowstorm began* (E. Hemingway. A farewell to arms).

(Sovuq shamol esardi va boʻron boshlanardi.)

2. *Aʼzoyi badani jiqqa hoʻl boʻldi, **ammo** ruhi qushday yengil edi* (M. Ali. Sarbadorlar).

Mazkur gaplarda **and**, **ammo** bogʻlovchilari yunktiv hisoblanadi, chunki ular ikki soʻzni oʻzaro bogʻlab, gapning sintaktik shaklini kengaytirmoqda.

II. Ikkinchi guruh nomustaqil soʻzlar jumlasiga gap shaklini sifat jihatidan oʻzgartiruvchi nomustaqil soʻzlar kiradi. Bunday nomustaqil soʻzlar mustaqil soʻzlar bilan munosabatga kirishganda sifat oʻzgarishi roʻy beradi. Masalan, yuqorida keltirilgan *My brother's family is **lage*** (Akamning oilasi katta) jumlasidagi 's (-ning) **brother** soʻziga qoʻshilib, ot turkumidagi soʻzni gapdagi vazifasiga koʻra aniqlovchiga (sifat) koʻchirmoqda (Akamning oilasi). Bu singari sifat oʻzgarishi yasovchi nomustaqil unsurlarni L.Tenyer **translyativlar** deb ataydi.

Shuni ham aytish iozimki, translyativ har doim real qoʻllaniladi va shu bois uning ishtirokisiz translyatsiya hodisasi (sifat oʻzgarishi) sodir boʻlmaydi. Yunktiv esa nisbatan boshqacha xarakterga ega. Boshqacha aytganda, baʼzan uning ishtirokisiz ham yunksiya hodisasi roʻy berishi mumkin. Masalan: **Bahor keldi, gullar ochildi**. Bu jumlada yunktiv vazifasidagi bogʻlovchi ishtirok etmagan.

Shunday qilib, L.Tenyerning verbotsentrik nazariyasi oʻziga xosligi bilan Praga tilshunoslik maktabi hamda amerikalik olimlar tomonidan asos solingan struktur tilshunoslik tamoyillaridan tubdan farqlanishini koʻramiz. L.Tenyer til materiali talqiniga mantiqiy tushunchalarni aralastirmaslikka harakat qiladi. Biroq bizning nazarimizda, Tenyerning lingvistik taʼlimotida gapda harakat ifodasini beruvchi feʼlga meʼyordan ortiq ahamiyat berilgan va buning natijasida harakat ijrochisi vazifasini bajarib keluvchi ot yoki otlashgan soʻzlarning jumla tarkibidagi

funksional salmog‘i tavsifiga ma‘lum darajada putur yetgan. Chunki birinchi darajali aktant bo‘lmas ekan, fe‘lning funksional faolligi xiralashib qoladi.

Polyak olimi Yeji Kurilovichning ilmiy ishlarida ham struktur tilshunoslikning ma‘lum bir yo‘nalishi shakllanganini kuzatamiz. Y.Kurilovich birinchilardan bo‘lib sintaktik derivatsiya nazariyasini ilmiy asoalab berdi. Uning 1936-yilda fransuz tilida chop etilgan «Leksik derivatsiya va sintaktik derivatsiya» nomli maqolasida «sintaktik derivatsiya» tushunchasi birinchi bor qo‘llanilgan edi¹.

Aslida «derivatsiya» tushunshasi tilshunoslikda mohiyatan yangi emas. Chunki bu tushuncha so‘z yasalishi ma‘nosida Yevropa tilshunosligida ko‘p yillardan beri qo‘llanilib kelmoqda. Biroq tilshunoslik fanida sintaktik derivatsiya tushunchasining faol go‘llanilishi 60-yillardan boshlandi. Boshqacha aytganda, Yeji Kurilovichning yuqorida eslatib o‘tilgan maqolasi 1962-yilda rus tilida nashr etilgandan so‘ng, dastlab rus tilshunosligida bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlari boshlandi va vaqt o‘tishi bilan yirik monografik tadqiqotlar ham bajarildi².

Sintaktik derivatsiya leksik derivatsiyadan keskin farq qiladi, zotan, leksik derivatsiya so‘z yasalishini taqozo etadi va derivatsion munosabatdagi til belgilari bunda statik xarakterda bo‘ladi. Sintaktik derivatsiya esa so‘z birikmalari, gap va matnga taalluqli bo‘lib, u morfologik unsurlarning dinamik xarakterdagi aloqasini ko‘rsatadi. Lekin shunday bo‘lishiga qaramay, derivatsiyaning bu ikki turi o‘rtasida ma‘lum darajada bog‘lanish ham mavjuddir. Masalan, nutqda sifatdosh shaklini yasovchi *-gan*

---

¹ Qarang: Kurylowicz J. Derivation lexicale et derivation syntaxique.–BSL, 1936,p.122.

² Bu haqda qarang: Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания, 1974, № 5; Кацнельсон С. Д. Порождающая грамматика и принципы деривации // Проблемы языкознания, -М., 1967; Мурзин Л. Н. Ситаксическая деривация (на матер. производных предложений русского языка) // Автореф. докт. дис. –Л., 1967 va boshqalar.

affiksi bir paytning o'zida ham leksik derivatsiyani, ham sintaktik derivatsiyani sodir etuvchi asosiy morfologik vosita bo'la oladi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda shuni ham aytish kerakki, «sintaktik derivatsiya» tushunchasi tilshunoslikda hozirgacha munozarali bo'lib kelmoqda. Yeji Kurilovich sintaktik derivatsiya tushunchasini birinchi bo'lib asoslagan bo'lsa ham, uning ta'limotida mazkur lingvistik hodisa ancha tor ma'noda ta'riflanadi. Boshqacha aytganda, Y.Kurilovich sintaktik derivatsiyani transformatsiya ushunchasidan qariyb farqlamaydi. Shu bois hosila (derivat) qurilmani funksiyalari o'zgargan, biroq leksik ma'nolari saqlangan forma tarzida izohlaydi.

Rus tilshunoslari I. P. Raspopov va S. N. Sichyovalar sintaktik derivatsiya deganda, ma'lum bir gap ikkinchisining asosida shakllanishini tushunadilar. Masalan: **Мальчик болен – Мальчик болеет** kabi¹. Ko'rinadiki, bu o'rinda sintaktik derivatsiya transformatsiyadan farqlanmaydi.

V.S.Xrakovskiy tadqiqotlarida sintaktik derivatsiya va transformatsiya keskin farqlanadi. Olim bu haqda quyidagilarni yozadi: «Agar transformatsion munosabat zamirida ma'lum bir semantik tushunchaning tilda qanday sintaktik vositalar bilan ifodalanishi yotsa, derivatsion munosabatda ma'lum bir semantik tushunchadan ikkinchi semantik tushunchaga o'tish nazarda tutiladi». V.S.Xrakovskiy talqinida sintaktik derivatsiya natijasida hosil bo'lgan derivat (hosila) oldingi (unga asos bo'lgan) gapdan grammatik strukturasi hamda mazmuniga ko'ra keskin farqlanmog'i kerak: **Ребёнок спит – Ребёнок хочет спать**².

Nazarimizda, V. S. Xrakovskiy sintaktik derivatsiyaning ta'sir doirasini ancha tor tushunadi. Buni yuqorida keltirilgan misollar orqali kuzatish mumkin. Mazkur misollar, so'zsiz, sintaktik derivatsiyani taqozo etadi. Biroq, bizningcha, bu masalaning bir tomonini aks ettiradi. Chunki tayanch va hosila

---

¹ Расповов И. П., Сичёва С. Н. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия // НДВШ. ФН, 1974, № 3. -С.66.

² Храковский В. С. Трансформация и деривация // Проблемы структурной лингвистики.-М., 1973. -С.493.

gaplar o'rtasidagi derivatsion munosabat bir xil leksik komponentlarga asoslanishi ham mumkin. Bundan tashqari, sintaktik derivatsiya faqat gapga emas, balki so'z birikmalariga ham daxldordir.

N. Q. Turniyozov sintaktik derivatsiya tarifini quyidagicha beradi: «Sintaktik derivatsiya – bu sintagmatik qator bo'ylab ma'lum bir qurilma asosida yangi sintaktik qurilma hosil qilinishidir»¹. Bu jarayonda berilgan obyekt tayanch struktura hisoblanadi, uning asosida yangidan shakllangan struktura esa hosila deb ataladi. Hosila struktura tayanch struktura shaklining kengayishi, torayishi yoki uning doirasida ma'lum transformatsion o'zgarishlar sodir etilishini taqozo qilishi mumkin.

Shuni ham aytish lozimki, derivatsiyaning har qanday turini ham (leksik, semantik, sintaktik) tahlil etganimizda quyidagi terminlardan foydalanamiz: **operator**, **operand**, **derivat** (hosila).

Operator sintaktik derivatsiyani vujudga keltiruvchi asosiy unsur sanaladi. Uning ishtirokisiz derivatsion jarayon yaratuvchanlik kuchini yo'qotadi. Operator hosila struktura tarkibiga tashqaridan kiritiladi (derivatsion jarayonni tashkil etayotgan til unsurlari tarkibida u mavjud bo'lmaydi) va shu paytning o'zidan boshlab derivatsiyaning mutlaq hokim unsuri bo'lib qoladi.

Operand – bu derivatsiyaning xomashyosi, til materiali sanaladi. Masalan, **maktab bog'i** so'z birikmasini taqozo etayotgan derivatsiyaning operandlari **maktab** va **bog'** so'zlaridir. Bunda operator **-ning** (maktabning) yashirin holatda kelmoqda.

Hosila (derivat) derivatsiyaning natijasini taqozo etadi.

Aytish lozimki, gap va uning sintaktik derivatsiyasi xususida fikr yuritilganda, har doim tub strukturani nazarda tutmoq lozim. Chunki gapning shakllanishi u bilan uzviy bog'liq

---

¹ Turniyozov N. Q. O'zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish.-Samarqand, 1990, 7-bet.

bo‘ladi. Gap shakli ko‘p hollarda yolg‘iz tub strukturadan iborat bo‘lishi ham mumkin: **Keldi. Ko‘rdi. Open** kabi.

Tub struktura deganda gapning sintaktik strukturasi derivatsiyasi uchun asos bo‘ladigan ichki semantik (tafakkur) strukturasi tushunamiz. Bu struktura nisbiy mavhumlik belgiida va imkon qadar minimal holatda bo‘ladi¹. Chunki mavhumlik til sistemasi belgilarining barchasiga xos bo‘lib, u faqat belgi nutqqa ko‘chirilgandan keyin konkretlashadi. Bu narsalarning barchasi so‘zlovchining nutqiy faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Chunki inson tafakkuri til bilan, o‘z navbatida, til inson ongining faoliyati bilan uzviy aloqadordir.

Tub strukturadan tayanch struktura, undan esa hosila va yana hosiladan hosila strukturalar sintaktik derivatsiyasi voqelanar ekan, til hodisalari bilan so‘zlovchining munosabati ham takomillasha boradi. Boshqacha aytganda, til sistemasi belgilarining asosiy sifatlaridan biri – ifodalanuvchi tomonidan yanada yuqoriga qarab borar ekanmiz, cheksiz ravishda shakllanishi mumkin bo‘lgan xabar paradigmatlariga ega bo‘lishimiz mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, til hodisalariga subyektiv omilning ta‘sir kuchining ham oshib borayotganini ko‘rsatadi².

1. *Shoikrom ayvon to‘ridagi sandal chetida xomush o‘tirardi*

(O‘ Hoshimov. Urushning so‘nggi qurboni).

2. *He saw a black dog* (R. Kipling. Maugly).

(U qora itni ko‘rdi.)

Keltirilgan misollarning birinchisida tub struktura **o‘tirardi** so‘zi bilan, ikkinchisida **saw** so‘zi bilan ifodalanmoqda. Biroq mazkur so‘zlarni mustaqil holda oladigan bo‘lsak, ularning hali semantik jihatdan ham, sintaktik jihatdan ham mukammal emasligi kuzatiladi. Boshqacha aytganda, mazkur strukturalarda

---

¹ Qarang: Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание.-Л., 1986.-С.142.

² Qarang: Вендина Т. И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // Вопросы языкознания, № 4, 2002.-С.43.

tom ma'noda inson tafakkurining berilayotgan xabarlar ifodalari bilan bog'liq bo'lgan dastlabki mavhum holatdagi mahsulotlarini ko'ramiz. Bu tabiiydir, albatta. Chunki tub struktura mavhumlik qurshovida bo'ladi va bu mavhumlik uning zamirida shakllangan sintaktik strukturada barham topadi. Sintaktik struktura sathida esa tub struktura xabarning mag'zini tashkil etuvchi kesim (predikat) funksiyasini kasb etadi.

Shuni ham aytish lozimki, tub struktura asosida shakllanuvchi gapning qay tarzda ko'rinish olishi nutq muhiti va so'zlovchi tomonidan til unsurlarining tanlanishi bilan ham bog'liqdir. Qanday sintaktik strukturaning voqelanishidan qat'i nazar, tub struktura uning semantik asosini, boshlang'ich nuqtasini tashkil etadi.

Tub struktura bilan sintaktik hosila (derivat) to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmaydi, chunki tub struktura asosida eng avval tayanch struktura (yadroviy qurilma) shakllanadi: **Shoikrom o'tirardi. He saw.**

Tayanch struktura gapning minimal shakli hisoblanadi va gap uchun eng zarur unsurlar munosabatidan tashkil topadi. Buni **S** (subyekt), **V** (predikat) belgilari bilan ifodalash mumkin. Shunga ko'ra, tayanch struktura sintaktik derivatsiya mahsuli emas, balki derivatsion yo'nalishga imkon yaratuvchi bazal obyekt sanaladi. Agar **SV** strukturasi tarkibiga biror **X** unsur qo'shilsa, u holda derivat (hosila) shakllanadi: Shoikrom (**S**) xomush (**X**) o'tirardi (**V**).

Sintaktik derivatsiya operatorsiz vujudga kelmaydi, albatta. Operator esa real ifodali, ya'ni biror morfologik vosita bilan yoki nul ifodali, ya'ni morfologik vositasiz ifodalangan bo'lishi mumkin. Ayni paytda *xomush* (**X**) so'zi bilan *o'tirardi* (**V**) so'zining distributiv munosabati mavjudligi muhimdir. Chunki bu holatda sintaktik derivatsiya nul ifodali semantik operator vositasida shakllanmoqda. Sintaktik derivatsiyaning keyingi bosqichlarida esa real operatorlar qo'llanila boshlaydi:

Shoikrom sandal chetida xomush o'tirardi – operator **-da**.

Shoikrom to'rdagi sandal chetida xomush o'tirardi – operator **-dagi**.

Shoikrom ayvon(-ning) to'ridagi sandal chetida xomush o'tirardi – operator **-ning**.

Inglizcha misolda quyidagicha: *He (S) saw (V) a black dog (X)* – operator **a**.

saw(V) – tub struktura.

He saw(S) – tayanch struktura.

He saw a black dog(SVX) – hosila gstruktura.

Shunday qilib, gapning sintaktik derivatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan ba'zi masalalarini lo'rib o'tdik.

Derivatologiya tilshunoslik fanining alohida yo'nalishi sifatida bugungi kunda o'zining mustaqil maqomiga ega. U derivatsiya muammolarini o'rganishga xoslanganligi bois, etimologik nuqtai nazardan mazkur tushuncha bilan uzviy bog'lanadi. Derivatsiya tushunchasi aslida lotin tilidagi *derivatio* (ayrilish, ajralish, tarmoqlanish) so'zidan olingan bo'lib, u tilshunoslikda *yasalish, shakllanish* ma'nolarida qo'llanmoqda.

Derivatologiya termini 1981-yilda Perm universitetida «Derivatologiyaning nazariy muammolari» mavzusida o'tkazilgan nufuzli ilmiy konferensiyada qabul qilindi va hayotga yo'llanma oldi. Ammo mazkur konferensiyaning asosiy maqsadi derivatsion muammolarning o'rganilishi tarixiy ildizlarini belgilab berish emas edi. Bu anjumanning amaliy ahamiyati shundaki, unda derivatologiya tushunchasi nafaqat ilmiy iste'molga kiritildi, balki unga tilshunoslikning alohida bir yonalishi sifatida hayotga yo'llanma ham berildi.

Amerika deskriptiv (tavsifiy) tilshunoslik maktabi Leonard Blumfildning lingvistik konsepsiyasi asosida taraqqiy etdi. Buni strukturalizmning turli yo'nalishlarida tadqiqot ishlari olib brogan Z.Xarris, Ch.Xokket, Ch.Friz, N.Xomskiy, Y. Nayda kabi tilshunoslarning tadqiqot ishlarida kuzatish mumkin.

Deskriptiv tilshunoslikning asosiy tahlil metodlaridan biri distributiv metoddir. Mazkur metodga aslida L.Blumfild asos slogan edi. Biroq uning asosiy tamoyillari Z.Xarrisning

«Struktural tilshunoslik metodlari» deb nomlanuvchi asarida mikammal yoritib berildi.

Distributsiya termini inglizcha soʻz boʻlib, «qurshov» degan maʼnoni anglatadi. Shuning uchun distributiv tahlilning asosiy maqsadi til birliklarining, xususan, fonema va morfemalarning real qoʻllanishi qurshovini oʻrganishdan iboratdir. Doshqacha aytganda, distributiv tahlil metodi til birliklarining bir-birlari bilan qanday qurshovda munosabatga kirisha olishi masalasi tavsifi bilan shugʻullanadi.

Distributsiyaning uch asosiy turi boʻlib, ular quyidagicha nomlanadi: 1) *qoʻshimcha distributsiya*; 2) *kontrast distributsiya*; 3) *erkin almashinuv distributsiyasi*.

Qoʻshimcha distributsiya deganda, tilning ikki birligi bir qurshovda kela olmasligini tushunamiz. Masalan, ingliz tilida feʼlning oʻtgan zamon shakli **-ed** morfemasi yordamida yasalishi va unig turli qurshovlarda turlicha talaffuz etilishi bunga misol boʻlishi mumkin:

1. Jarangsiz undoshlardan soʻng [t] deb oʻqiladi: **worked, passed.**

2. [t] va [d] fonemalardan soʻng [-id] tarzida oʻqiladi: **wanted, balded.**

3. Boshqa qurshovlarda [d] tarzida oʻqiladi: **studied.**

Keltirilgan misollarda bir morfemaning uch xil allamorfi borligini va ular birining oʻrnida ikkinchisi ishlatilmasligini koʻramiz. Mazkur holat qoʻshimcha distributsiya deyiladi.

Qoʻshimcha distributsiyaga oʻzbek tilidagi **-gan** morfemasining **-kan, -qan** allamorflarining koʻrinishida qoʻllanishi ham misol boʻlishi mumkin: **kelgan, koʻrgan, boqqan, qoʻrqan, ekkkan, tekkkan** kabi. Bu misollarda berilayotgan **-gan, -qan, kan** unsurlari birining oʻrniga ikkinchisi qoʻllana olmaydi.

Kontrast distributsiya deganda ikki yoki undan ortiq til birligining bir xil qurshovda qoʻllanib turlicha maʼno ifodalashini tushunamiz. Masalan, oʻzbek tilida **-ga, -da, -dan** morfemalari dir xil oʻzakka qoʻshilishidan qatʼi nazar, maʼnolari va qoʻllanish

maqsadlariga ko'ra farq qiladi: **maktabga, maktabda, maktabdan** kabi.

Erkin almashuv distributsiyasida til birliklari ma'noga ta'sir etmay qo'llanishi qurshoviga ko'ra mushtarak bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, tilning ikki yoki undan ortiq birligi bir xil qurshovda kelib, ma'no o'zgarishi sodir etmaydi. Masalan: **John's book – The book of John. Akamga oldim – Akam uchun oldim** kabi.

Distributiv tahlilda til unsurlarining sintagmatik qatorda qay darajada o'rinishi xususida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Lekin mazkur tahlilning zaif tomonlari ham bor, albatta. Masalan, ushbu metod orqali sintagma yoki so'z birikmalarining o'zaro qurshov munosabatlarini tahlil qilish qiyin. Boshqacha aytganda, sintaktik strukturalarga qo'llab bo'lmaydi. Shu munosabat bilan deskriptiv tilshunoslikda yangi tahlil metodi – bevosita ishtirokchilar metodini joriy etishga ehtiyoj tug'ildi.

Gapning bevosita ishtirokchilarga bo'linishi metodini lingvistik adabiyotlarda qisqa qilib *bevosita ishtirokchilar (BI)* deb yuritiladi.

Amerika struktural tilshunosligida Z.Xarris tomonidan ilmiy asoslangan distributiv tahlil usulining ba'zi nuqsonlari mavjudligi, masalan, jumlaning segmentlarga ajratib tahlil qilishda seziladigan zaiflik tomonlari, tilshunoslarni yangi tahlil metodlarini joriy etishga undadi. Dunday tahlil metodlaridan biri BI tahlili metodidir.

Mazkur metod haqida dastlabki ma'lumot L.Blumfeld tomonidan «Til» deb nomlangan asarida berilgan edi. Keyinchalik bu tahlilning mukammal tavsifi amerikalik tilshunoslar R.Uyellz va E.Naydalarining tadqiqot ishlarida yoritildi.

BI metodi vositasida berilgan gap dastlab ikki segmentga (bo'lakka) ajratiladi. Bu segmentlarning har biri, ikkinchisi bilan bog'liq bo'lishidan tashqari, o'z sathida bir necha bevosita ishtirokchi unsumni birlashtirgan bo'ladi. Tahlilning ikkinchi bosqichida avval ajratilgan BI unsurlar yana ikkiga bo'linadi va

ana shu tartibda ajralmaydigan qism qolmaguncha tahlil davom etaveradi. Masalan:

1. *Cho'lonning so'zi Jo'rabekni hushyor torttirdi* (M. Qoriyev. Qiz uzatib borganda).

Birinchidan, gapning BI metodiga ko'ra tahlilini gorizontaal chiziq asosida ko'rib o'tamiz:

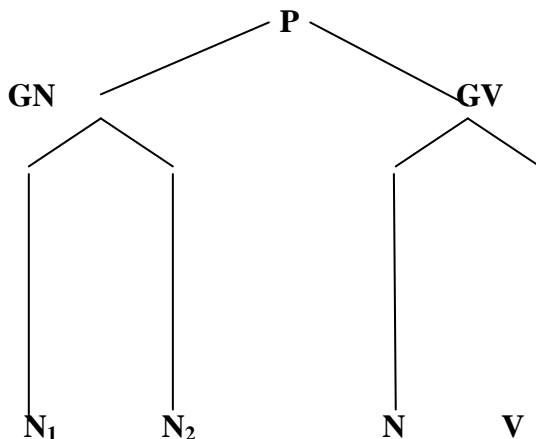
Cho'lonning || so'zi | Jo'rabekni || hushyor torttirdi.

Bu munosabatni quyidagi shartli belgilar yordamida ham ko'rsatish mumkin:

P=GN+GV; GN=N1+N2; GV=N+V.

Shartli belgilar quyidagilarni bildiradi: **P** – gap, **GN** – ot tasarrufidagi guruh, **GV** – fe'l tasarrufidagi guruh, **N** – ot yoki uning o'rnida kelayotgan biror so'z, **V** – fe'l yoki uning o'rnida kelayotgan biror so'z, **d** – har qanday aniqlovchi yoki yordamchi unsur, raqamlar esa guruh tarkibidagi bir turkumdagi unsurlarning miqdorini bildiradi.

Bundan tashqari, BI tahlili vertikal chiziq asosida ifodalanishi ham mumkin:

2. *We entered a forest dark and gloomy* (B. Bailey. Catherine Cookson).

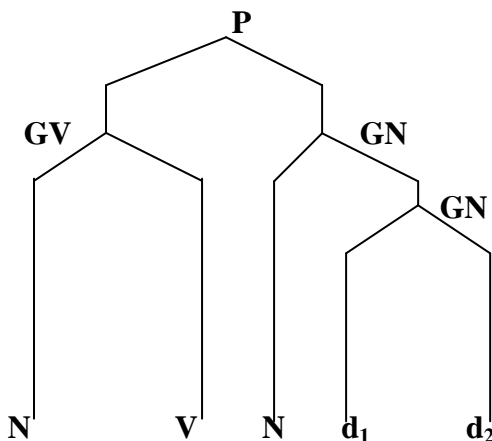
Biz qorong'i va rutubatli o'rmonga kirdik.

Berilgan gapning gorizontaal chiziq asosidagi tahlili quyidagicha:

We // entered | a forest // dark /// and gloomy.

P=GV+GN; GV=N+V; GN=N; GN=d1+d2.

Berilgan gapning vertikal chiziq asosidagi tahlili

Gapning BI unsurlarga bo‘linishi yuqoridagi kabi berilsa, uni BI analizi deb ataymiz. Ammo zarurat paydo bo‘lganda, tahlilni eng kichik BI unsurlarining o‘zaro birikib katta BI guruhlarni hosil qilishdan boshlash mumkin. Buni BI sintezi deb ataymiz.

Shunday qilib, BI tahlili metodi an’anaviy sintaktik tahlil usulidan keskin farqlanishini va gap strukturasi grammatik shakllanishini mukammal darajada aniq ifodalashini ko‘ramiz.

BI tahlili usulining ham ba’zi nuqsonlari mavjud. Ular jumlasiga bir yo‘la ikki va undan ortiq mustaqil gaplarni tahlil etib bo‘lmasligini kiritish mumkin. Biroq ushbu kamchiliklar t ransformatsion tahlilda barham topadi.

BI tahlili metodining quyidagi nuqsonlari yangi metodning yaratilishi uchun zarurat tug‘diradi:

1. BI tahlili metodi gaplarning ma'no jihatiga kam e'tibor beradi, zotan, u tahlil uchun berilgan jumlaning ishtirokchi unsurlari o'rtasidagi sintaktik aloqalarni ko'rsatib beradi, xolos.

2. BI metodiga ko'ra berilgan jumla tayyorligicha tahlil ilinadi. Masalan, aktiv shakldagi gap berilgan bo'lsa, uning passiv shakldagi qurilma bilan aloqasini ochib bera olmaydi.

3. BI tahlili metodi sintsktik nuqtayi nazardan ichki tub strukturani topish va uning ahamiyatini ko'rsatib berish imkoniyatiga ega emas.

Ana shu sabablarga ko'ra transformatsion metod joriy etildi. Uning mualliflari Z. Xarris va N. Xomskiy hisoblanadi.

Transformatsion metod distributive hamda BI tahlili metodlarining barcha yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va shu bilan birga, quyidagi shartlari mavjudligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Muayyan tayanch strukturaga asoslanadi.

2. Berilgan gapning ma'nosini to'liq saqlagani holda sintaktik shaklini o'zgartiradi.

3. Tahlil jarayonida jumlaning ma'nosiga ta'sir etmaydigan leksik o'zgarishlar yasay oladi.

Transformatsiyaning turli xil turlari mavjud bo'lib, ulardan *nominalizatsiya*, *aktiv qurilmaning passiv qurilmaga aylanishi*, *almashinuv*, *kontaminatsiya*, *konversiya* transformatsiyalari ko'p qo'llanadi.

1. Nominalizatsiya transformatsiyasi:

Dars boshlandi – Darsning boshlanishi: $N+V - N1+N2$.

2. Aktiv qurilmaning passiv qurilmaga aylanishi transformatsiyasi:

Binokorlar uy qurdilar – Uy binokorlar tomonidan qurildi:
 $N1+N2+V - N1+N2+d+V$.

3. Almashuv (substitutsiya) transformatsiyasi:

O'g'lim va qizim maktabda o'qiydi – Farzandlarim maktabda o'g'iydi:

$N1+d+N2+N3+V - N1+N2+V$.

4. Kontaminatsiya transformatsiyasi:

O‘rtaga jimlik cho‘kdi. U boyagidan ham noqulay edi –
O‘rtaga boyagidan ham noqulay jimlik cho‘kdi: $N1+N2+V$.
 $N1+N2+d+V-N1+N2+d1+d2+N3+V$.

5. Konversiya transformatsiyasi:

Uning bu dadil gapi noqulaylikka barham berdi – Uning bu
dadil gapidan noqulaylik barham topdi: $N1+d1+d2+N2+N3+V$ –
 $N1+d1+d2+N2+N3+V$.

The method of transformation

1. Nominal transformation

The lesson begun – The beginning of the lesson: $N+V$ –
 $N1+N2$

2. The transformation from the active voice construction to the passive voice construction

The workers built the house – The house was built by the
workers: $N1+V+N2$ – $N1+V1+V2+d+N2$

3. The transformation of substitution

The father and the mother work at school–The parents work
at school: $N1+d1+N2+V+d1+N3$ – $N1+V+d+N2$

4. The transformation of contamination

There was silence. It was more awkward than before – The
silence paused was more awkward than before: $d+V+N$.
 $N1+V+d1+N2+d2+d3$ – $N1+V1+V2+d1+N2+d2+d3$

5. The transformation of conversion

The girl’s confident voice broke the uncomfortable situation
– The uncomfortable situation ended because of the girl’s
confident voice: $N1+d1+N2+V+d2+N3$ –
 $d1+N1+V+d2+d3+N2+d4+N3$

Transformatsiya qilish uchun berilgangaq *bazal (asos) struktura*, hosila (transformatsiya natijasi) esa *transforma* deb ataladi.

Shunday qilib, transformatsion metod distributiv va BI tahlili usullaridan tubdan farq qilishini ko‘ramiz, zotan, uning yordamida so‘z birikmalari va gap strukturasi sintaktik

shakllanishi boshqa gaplar va birikmalar bilan uzviy bogʻliq holda yoritiladi.

Biz yuqogida koʻrib otgan til materialining tahlil metodlari tilning mavhum ifodadagi belgilarining nutqdagi faollashuvini tekshiradi. Boshqacha aytganda, paradigmatic qator va sintagmatik qator unsurlari oʻrtasidagi munosabatlar tekshiriladi.

XORIJIY MAMLAKATLAR LINGVISTIK NAZARIYALARI FANI TARAQQIYOTINING USTUVOR YO‘NALISHI

Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fani taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bu derivatsion tahlil metodidir. Chunki mazkur metod yuqorida nazariy jihatdan izohlangan distributiv, bevosita ishtirokchilar, transformatsion, funksional tahlil metodlarini ham o‘z ichiga qamrab oladi. Boshqacha aytganda, distributiv, bevosita ishtirokchilar, transformatsion, funksional tahlil metodlari derivatsion metodning ish mexanizmlari hisoblanadi. Masalan, distributiv metod orqali sintagma yoki so‘z birikmalarining o‘zaro qurshov munosabatlarini tahlil qilish qiyin. Boshqacha aytganda, sintaktik strukturalarga qo‘llab bo‘lmaydi. Shu munosabat bilan deskriptiv tilshunoslikda yangi tahlil metodi – bevosita ishtirokchilar metodini joriy etishga ehtiyoj tug‘ildi. Lekin BI tahlili metodi gaplarning ma‘no jihatiga kam e‘tibor beradi, zotan, u tahlil uchun berilgan jumlaning ishtirokchi unsurlari o‘rtasidagi sintaktik aloqalarni ko‘rsatib beradi, xolos. Bundan tashqari, BI metodiga ko‘ra berilgan jumla tayyorligicha tahlil qilinadi. Masalan, aktiv shakldagi gap berilgan bo‘lsa, uning passiv shakldagi qurilma bilan aloqasini ochib bera olmaydi. BI tahlili metodi sintsktik nuqtayi nazardan ichki tub strukturani topish va uning ahamiyatini ko‘rsatib berish imkoniyatiga ega emas. Ana shu sabablarga ko‘ra transformatsion metod joriy etildi. Transformatsion metod distributiv va BI tahlili usullaridan tubdan farq qiladi, zotan, uning yordamida so‘z birikmalari va gap strukturasi sintaktik shakllanishi boshqa gaplar va birikmalar bilan uzviy bog‘liq holda yoritiladi, biroq ushbu metod orqali matnning sintaktik tahlilini amalga oshirib bo‘lmaydi. Shu bois matnning sintaktik tahlilida derivatsion metod ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Derivatsion metod orqali nafaqat matn, balki kichik sintaksisning obyekti bo‘lgan so‘z, so‘z birikmasi, bundan

tashqari, makrosintagmatik munosabat jarayonidagi gap, murakkab sintaktik qurilmalar, ularning semantik tomonlari ham bemalol tahlil qilinishi mumkin. Shuning uchun ham derivatsion jarayon leksik, semantik va sintaktik kabi turlarga bo‘linadi. Biz mazkur ishimizda derivatsiyaning hamma turlari tahlilini izohlab bera olmaymiz, chunki bu juda katta hajmdagi ishni taqozo etadi. Shuning uchun biz matnning sintaktik derivatsiyasi tahlilini izolab beramiz va bunda loyiha texnologiyasidan foydalanamiz.

Bizga ma’lumki matnlar mikro- yoxud makro- tuzilishli bo‘ladi. Makromatn maqomida abzas, bob, paragraf, maqola, hikoya, ocherk, roman, monografiya kabi turli matnlar keladi. Ammo mazkur iyerarxik bog‘lanishli makromatn turlari barchasining derivatsion xususiyatlarini bir yo‘la tahlil etish qiyin. Shu bois quyida makromatn sintaktik derivatsiyasini abzas misolida ko‘ramiz va uning tahlilini loyiha ta’lim texnologiyasi asosida amalga oshiramiz.

O‘qituvchi kasbiy faoliyatini tashkil etishda ta’lim jarayonini loyihalash alohida ahamiyatga ega. Har bir o‘quv kursini o‘rganish alohida mavzu va bo‘limlarni loyihalash asosida amalga oshiriladi. Ta’lim jarayonini loyihalash pedagogik faoliyat ko‘rinishi bo‘lib, u ta’lim jarayonining texnologik tuzilma hamda o‘qitish natijasini kafolatlovchi metod va vositalar yig‘indisiga egaligi bilan ajralib turadi. Loyihalash mahsuli ta’lim jarayonining loyihasi sanaladi. Pedagogik amaliyot mohiyatini tahlil etish natijasida ta’lim jarayonini loyihalashning bir necha qonuniyatlari ajratiladi:

1) ta’lim jarayonining loyihalash samaradorligi barcha tarkibiy qismlar (texnologik boshqaruv, vosita, axborot, ijtimoiy-psixologik muhit)ning loyihada maqsadga muvofiq yoritilishi asosida ta’minlanadi;

2) ta’limning texnologik vositalari talabalarning individual xususiyatlariga bog‘liq holda tanlanadi;

3) loyihalash strategiyalari o‘qituvchining individual uslubiga muvofiq tanlanadi;

4) loyihalash sifati teskari aloqa (o'qituvchi va talaba o'rtasidagi) ko'lami, loyihalash mazmuni, shuningdaek, barcha omillar samaradorligiga bog'liq.

Ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini loyihalash ikki darajada amalga oshiriladi: *a) o'qituvchi faoliyati darajasida (ta'lim jarayonining alohida qismlarini loyihalash); b) ta'lim menedjeri faoliyati darajasida (ta'lim jarayonini yaxlit loyihalash).*

Ta'lim jarayonini loyihalashda nafaqat har bir tarkibiy qism, balki ular orasidagi aloqalar ham modellashtiriladi hamda loyihalash qonuniyatlari loyihalash tamoyillarining nazariy asoslarini ishlab chiqishga, pedagogik faoliyat amaliyotida qo'llashga zamin tayyorlaydi. Mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonini loyihalashning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. *Markazlashtirish tamoyili* texnologik jarayonda talabalar faoliyati modelini loyihalashning bosh elementi sifatida ifodalanadi. Ta'lim jarayoni tuzilmasida asosiy tizimlashtiriluvchi ta'lim mazmuni va o'quvchi faoliyati texnologik jarayon hisoblanib, uning mazmunini talabalarining ijtimoiy tajriba asoslarini o'zlashtirib olishga yo'naltirilgan o'quv faoliyati tashkil etadi. Har bir o'quv fani bo'yicha ta'lim mazmuni umumiy ta'lim maqsadi va vazifalariga muvofiq belgilanadi. Faoliyatli yondashuv nuqtai nazaridan oliy ta'lim mazmunini tashkil etuvchi har bir unsur (element) subyekt faoliyatining turlaridan biriga muvofiq kelishi kerak. Subyekt faoliyatining turlari, o'z navbatida, aniq modellar yig'indisi sifatida umumlashgan faoliyat modellari orqali ifodalanishi zarur. Talabalar faoliyati modeli tizimlashtiriluvchi element bo'lib, o'quvchining yaxlit faoliyati mazmunini aniqlashga xizmat qiladi. Markazlashtirish tamoyili loyihalashni quyidagi tartibda amalga oshirishni talab etadi: faoliyat modellarini maqsadga muvofiq yaratish, shuningdek, ularni talabalar tomonidan o'zlashtirish usullari, vositalarini tanlash (texnologik operatsiyalar), o'quv faoliyatini boshqarish usullarini asoslash.

2. *Refleksivlik tamoyili* subyektning o'ziga, shaxsiy faoliyatiga va bilimiga baho berishi, o'zgalarning u haqidagi fikrlari va ular o'rtasidagi hamkorlik faoliyatiga oid munosabatlarni tavsiflaydi. Loyihalash jarayonida o'qituvchiga doimo ta'lim jarayoni, uning aniq va ideal sharoitlari, talabalarning bilishga bo'lgan ehtiyojlari, ularni to'ldirish imkoniyatlari, shaxsiy sifat va qobiliyatlari, pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish imkoniyatlarini inobatga olish maqsadga muvofiq. Refleksivlik tamoyili yaratiladigan ta'lim jarayonining loyihasini ta'lim jarayoni ishtirokchisi—subyektning ehtiyojlari va imkoniyatlarini tahlil qilish asosida uzluksiz tuzatib, to'ldirib borishni talab etadi.

3. *Natijaviylik tamoyili* pedagogik shart-sharoitlarning qulayligi, oz vaqt va kuch sarflash evaziga samarali natijalarga erishishni tavsiflaydi. Natijaviylik ijtimoiy tajriba faoliyat modellari mazmuni, texnologik operatsiyalar, ularni o'zlashtirish, boshqarish uslublarini tanlash, o'quv faoliyatining muvofiqligi, ta'lim-tarbiya vositalari, texnologik jarayonda subyektning qisqa vaqt va kuch sarflashi vositasida belgilangan maqsadga erishishni nazarda tutishi lozim.

4. *Ko'p omillilik tamoyili*. Har bir ta'lim jarayoni bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida amalga oshadi. Ular sirasiga o'qituvchi va talabalarning ijtimoiy–iqtisodiy hayot sharoitlari, ta'lim muassasalari atrofidagi ijtimoiy ishlab chiqarish va tabiiy iqlim muhiti, o'quv muassasasining o'quvmoddiy bazasi, talabalarning kasbiy malaka darajasi, ta'lim muassasasi yoki maylum sinfdagi maynaviy–psixologik muhit, o'quvchilarning o'quv imkoniyatlari, sinfning intellektual salohiyati, jamoaning shaxslararo munosabatlari kiradi. Ta'lim jarayonini loyihalashda o'qituvchi ana shu omillarni hisobga olishi zarur.

5. *O'quvchi shaxsini ta'lim jarayoniga moslashtirish tamoyili*. Talaba institut ostonasiga qadam qo'yganidan boshlab uning faoliyat ko'lamini (o'z-o'ziga xizmat, mehnat, dam olish tarzida) kengayadi. Bu kabi faoliyat ko'nikmalarini egallashi

natijasida ijtimoiy tajribaga ega bo‘lib boradi. Shuning uchun ta‘lim jarayonining samarali bo‘lishi, uni loyihalashda ta‘lim mazmuni va boshqa faoliyat modellari hisobga olinishi, ularni o‘quvchilar kundalik hayot faoliyatida egallab borishi ta‘minlanishi zarur. Ayni vaqtda umumiy ta‘lim muassasalarida shaxsni rivojlantirish va uni ijtimoiy hayotga moslashtirish muayyan qonuniyatlarga muvofiq psixolog va sotsiologlarning ishtiroklari (psixopedagogik tashhis xulosasi) asosida amalga oshiriladi.

6. *Ta‘lim jarayonida tabiiy rivojlanish va ijtimoiylashuv tamoyili.* Tabiiy jarayonlar mohiyatini bilish ta‘lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. Tamoyilning mazmuni ta‘limni ijtimoiylashtirish, talabalar tomonidan ijtimoiy tajribani individual qonuniyatlar asosida o‘zlashtirilishi bilan izohlanadi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan loyiha ta‘lim texnologiyasi tamoyillari har birining o‘ziga xos faoliyat uslublari mavjud. Abzasning derivatsion tahlilida esa biz loyiha ta‘lim texnologiyasining «*Markazlashtirish tamoyili*» dan foydalanamiz. Chunki «*Markazlashtirish tamoyili*» texnologik jarayonda talabalar faoliyati modelini loyihalashning bosh elementi sifatida ifodalanadi. Ta‘lim jarayoni tuzilmasida asosiy tizimlashtiriluvchi ta‘lim mazmuni va talaba faoliyati texnologik jarayon hisoblanib, uning mazmunini talabalarning ijtimoiy tajriba asoslarini o‘zlashtirib olishga yo‘naltirilgan o‘quv faoliyati tashkil etadi. Har bir o‘quv fani bo‘yicha ta‘lim mazmuni uimumiyy ta‘lim maqsadi va vazifalariga muvofiq belgilanadi. Faoliyatli yondashuv nuqtai nazaridan umumiy o‘rta ta‘lim mazmunini tashkil etuvchi har bir unsur subyekt faoliyati turlaridan biriga muvofiq kelishi kerak. Subyekt faoliyatining turlari, o‘z navbatida, aniq modellar yig‘indisi sifatida umumlashgan faoliyat modellari orqali ifodalanishi zarur.

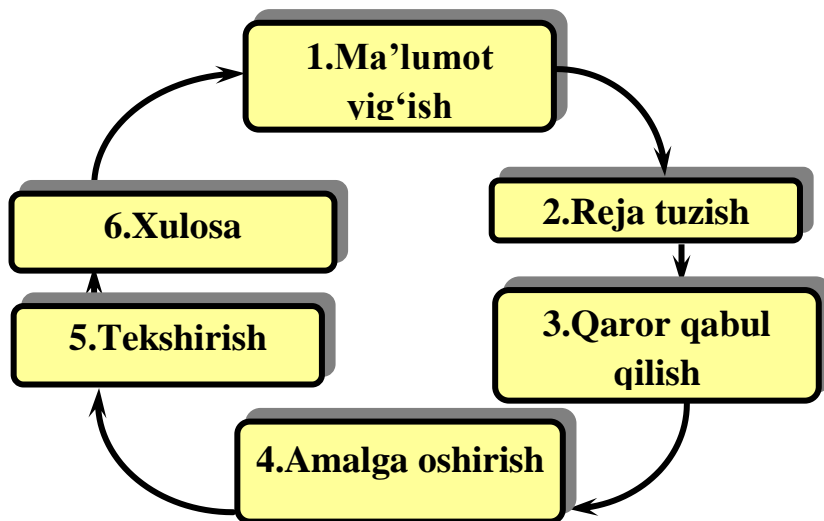
Talabalar faoliyati modeli tizimlashtiriluvchi unsur bo‘lib, talabaning yaxlit faoliyati mazmunini aniqlashga xizmat qiladi.

«*Markazlashtirish tamoyili*» loyihalashni quyidagi tartibda amalga oshirishni talab etadi:

- 1) faoliyat modellarini maqsadga muvofiq yaratish;
- 2) ularni talabalar tomonidan o'zlashtirish usullari;
- 3) vositalarni tanlash (texnologik operatsiyalar);
- 4) o'quv faoliyatini boshqarish usullari (o'qituvchi faoliyatini)ni asoslash¹.

Loyiha texnologiyasi asosida derivatsion tahlilni amalga oshirish uchun o'qituvchi talabalarni uch guruhga bo'ladi. Guruhlarga makromatn hisoblanuvchi abzasning tarkibiy qismlarini derivatsion tahlil qilish topshirig'ini beradi.

Quyidagi chizmada «Loyiha» metodining bosqichlari keltirilgan

---

¹ Bu haqda qarang: Muslimov N., Usmonboyeva M., Mirsoliyeva M. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik // O'quv-uslubiy majmua.–Toshkent, 2016; Eshmuhammedov R. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. -Toshkent, 2008.

1-guruh topshirig‘i

Berilgan misolni struktur metodning BI va sintaktik derivatsiya tahlili asosida loyihalashtiring

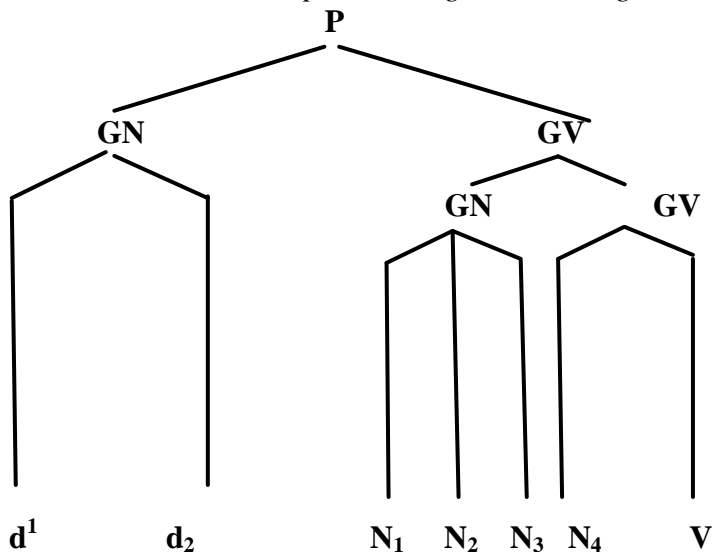
O‘shanda ertasiga u dadasining o‘rtog‘iga konni

Birinchi guruh loyiha topshirig‘ini quyidagicha bajardi:

Abzas birinchi operandining BI tahlilidagi sintezi

$D=P(d_1+d_2+N_1+N_2+N_3+N_4+V)$ – fe‘l valentligi 3 ga teng.

Abzas birinchi operandining BI tahlilidagi analizi

Abzas birinchi operandining sintaktik derivatsiyasi

- 1) ko‘rsatadigan bo‘ldi – tub struktura (V);
- 2) u ko‘rsatadigan bo‘ldi – tayanch struktura (N+V);
- 3) u konni ko‘rsatadigan bo‘ldi – derivat (N+X+V),
operator: -ni;

4) u dadasining o'rtog'iga konni ko'rsatadigan bo'ldi – derivat ($N+X_2+V$), operator: -ga;

5) ertasiga u dadasining o'rtog'iga konni ko'rsatadigan bo'ldi – derivat ($N+X_3+V$), operator: ertasiga;

6) O'shanda ertasiga u dadasining o'rtog'iga konni ko'rsatadigan bo'ldi – derivat ($N+X_4+V$), operator: o'shanda.

Xulosa: hosila strukturalar 4 bosqichdan iborat.

2-guruh topshirig'i

Berilgan misolni struktur metodning BI va sintaktik derivatsiya tahlili asosida loyihalashtiring

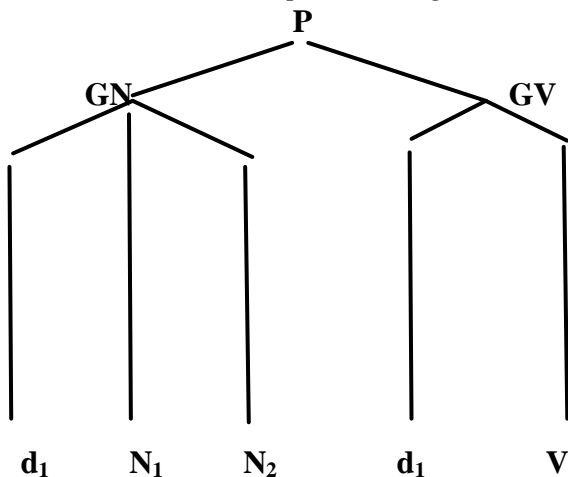
Quyoshli kun ertasi juda chiroyli edi.

Ikkinchi guruh loyiha topshirig'ini quyidagicha bajardi:

Abzas ikkinchi operandining BI tahlilidagi sintezi

$D = P(d_1+N_1+N_2+d_2+V)$ – fe'l valentligi 2 ga teng

Abzas ikkinchi operandining BI tahlilidagi analizi

Abzas ikkinchi operandining sintaktik derivatsiyasi

- 1) chiroyli edi – tub struktura (V);
- 2) ertasi chiroyli edi – tayanch struktura (N+V);
- 3) ertasi juda chiroyli edi – derivat (N+X+V), operator: juda;
- 4) Quyoshli kun ertasi juda chiroyli edi – derivat (N+X₂+V), operator: -ning.

3-guruh topshirig‘i

Berilgan misolni struktur metodning BI va sintaktik derivatsiya tahlili asosida loyihalashtiring

Yo‘l bo‘yidagi qayrag‘ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg‘ish barglari oyoq ostida shitirlaydi, ko‘lmak suvlar jimirlaydi(A.Muxtor. Chinor).

Uchinchi guruh loyiha topshirig‘ini quyidagicha bajardi:

Abzas uchinchi operandining BI tahlilidagi sintezi

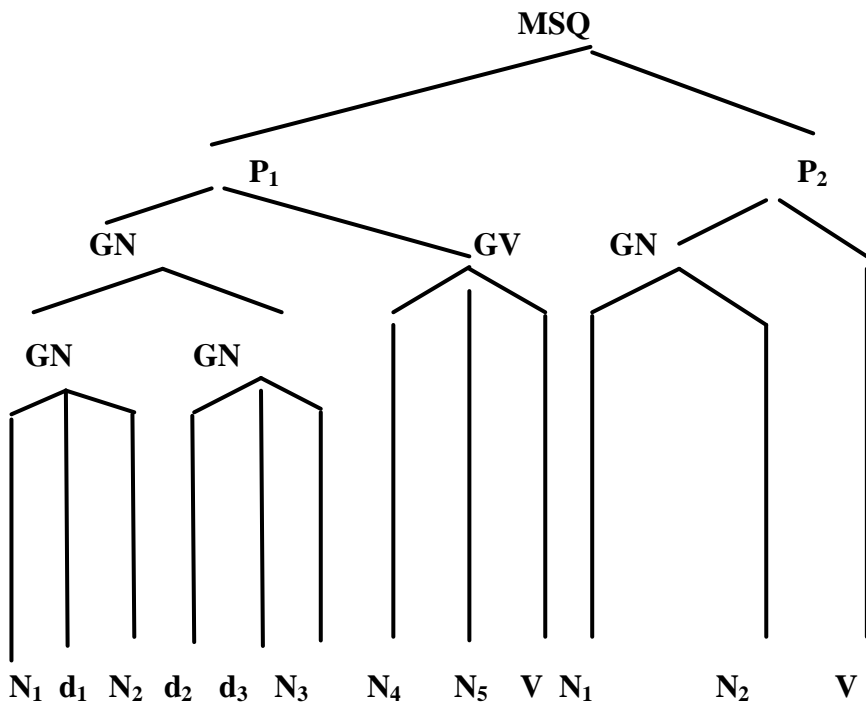
MSQ (murakkab sintaktik qurilma) – mikromatn

D = P₁(N₁+d₁+N₂+d₂+d₃+N₃+N₄+N₅+V) – fe‘l valentligi 2 ga teng

D = P₂(N₁+N₂+V) – fe‘l valentligi 2 ga teng

Abzas uchinchi operandining BI tahlilidagi analizi

MSQ operatori semantik distributsiya

Murakkab sintaktik qurilma birinchi operandi sintaktik derivatsiyasi

- 1) shitirlaydi – tub struktura (V);
- 2) barglari shitirlaydi – tayanch struktura (N+V);
- 3) barglari oyoq ostida shitirlaydi – derivat (N+X+V), operator: -da;
- 4) qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi – derivat (N+X₂+V), operator: qizg'ish;
- 5) shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi – derivat (N+X₃+V), operator: shapaloqdek-shapaloqdek;

6) qayrag'ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi – derivat ($N+X_4+V$), operator: -ning;

7) Yo'l yoqasidagi qayrag'ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi – derivat ($N+X_5+V$), operator: -dagi.

Xulosa: hosila strukturalar 5 bosqichdan iborat.

Murakkab sintaktik qurilma ikkinchi operndi sintaktik derivatsiyasi

1) jimirlaydi – tub struktura (V);

2) suvlar jimirlaydi – tayanch struktura ($N+V$);

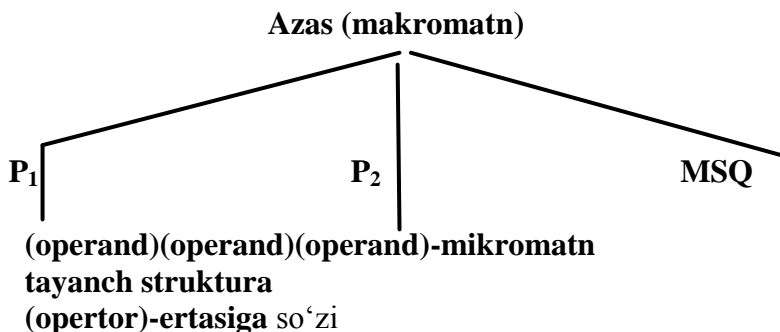
3) ko'lmak suvlar jimirlaydi – derivat ($N+X_1+V$), operator: ko'lmak.

Xulosa: hosila struktura 1 bosqichdan iborat.

O'qituvchi guruh loyihalarini yig'ib olib markazlashtiradi. To'plangan natijalar asosida quyidagi xulosa chiqarildi:

O'shanda ertasiga u dadasining o'rtog'iga konni ko'rsatadigan bo'ldi. Quyoshli kun ertasi juda chiroyli edi. Yo'l bo'yidagi qayrag'ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi, ko'lmak suvlar jimirlaydi (A.Muxtor. Chinor).

Shunday qilib, makromatn tayyor holdagi derivatlar (hosilalar) strukturasidan tashkil topadi. Berilgan abzas bevosita ishtirokchilari quyidagicha:

Oʻqituvchi «Loyiha» metodini qoʻllashi uchun topshiriqlarni ishlab chiqishi, loyiha ishini dars rejasiga kiritishi, topshiriqlarni talabalarning imkoniyatlariga moslashtirib, ularni loyiha ishi bilan tanishtirishi, loyihalash jarayonini kuzatib turishi va topshiriqlarni mustaqil bajara olishlarini taʼminlashi lozim.

«Loyiha» metodini amalga oshirishning uch xil shakli mavjud:

- 1) yakka tartibdagi ish;
- 2) kichik guruh ishi;
- 3) jamoa ishi.

SEMINAR MASHG‘ULOTI ISHLANMASI VA TOPSHIRIQLAR

Mavzu	Vilen Mateziusning lingvistik nazariyasi. Gapning aktual bo‘lamlari
--------------	--

1. Seminar mashg‘ulotini olib borish texnologiyasi

Vaqt: 2soat	Talabalar soni: 20 ta
<i>Mashg‘ulot shakli:</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va ajratilgan mustahkamlashga seminar mashg‘uloti.
<i>Mashg‘ulot rejasi:</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gapning aktual bo‘lamlari haqidagi nazariya. 2. Jumlaning asosi va xabarning yadrosi. 3. Tema va rema tushunchalari talqini. 4. Aktual bo‘laklar nazariyasining semantik sintaksis bilan aloqasi.
<i>Mashg‘ulotning maqsadi: Mavzu bo‘yicha bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.</i>	
<i>Pedagogik vazifalar:</i>	O‘quv faoliyati natijalari:
<ul style="list-style-type: none"> • mavzuni mustaqil o‘rganish uchun asos yaratadi; • mavzu bo‘yicha bilimlarni chuqur o‘zlashtirish va mustahkamlashga yordam beradi; • o‘z nuqtai nazariga ega bo‘lishni shakllantiradi; 	<p>amaliy mashg‘ulot rejalari bilan oldindan tanishib chiqib, tayyorgarlik ko‘radi;</p> <ul style="list-style-type: none"> • kursda o‘rganilgan asoaiy tushunchalar va atamalarni aytib beradi.

• mantiqiy xulosa chiqarishga ko'mak beradi.	
<i>O'qitish usullari</i>	Topshiriqlar, amaliy ishlah usuli, bahs-munozara, kichik guruhlarda ishlash.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruzalar matni, markerlar, qog'ozlar,skotch.
<i>O'qitish shakllari</i>	Jamoa guruhlarida ishlash.
<i>O'qitish shart-sharoiti</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan va guruhlarda ishlashga mo'ljallangan auditoriya.
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, test savollari.

2. Seminar mashg'ulotining xronologik xaritasi

<i>Faoliyat bosqichlari</i>	<i>Faoliyat mazmuni</i>	
	<i>O'qituvchi</i>	<i>Talaba</i>
I.Kirish bosqichi (10 minut).	1.1. Seminar mashg'ulot mavzusi, maqsadi, rejalari bilan tanishtirib, uni qanday tashkil etish va o'quv faoliyati natijalarini aytib o'tish.	Tinglaydilar.
	1.2. Faollashtirish maqsadida savollar beriladi. "Tezkor so'rov" savollari beriladi.	Savollarga javob beradi.
II. Asosiy bosqich (60 minut)	2.1. Ta'lim jarayoni kichik guruhlarda taqdimot orqali o'tkaziladi.	4 ta guruh mustaqil taqdimot qilishadi.

	<p>2.2 . Guruhlarda ishlash tashkil qilinadi va unda yagona muammoli savol oʻrtaga tashlanadi. Taʼlim jarayoni kichik guruhlarda ishlash orqali amalga oshirilishi tushuntiriladi.</p>	<p>Toʻrtta guruhga boʻlinadi.</p>
	<p>2.3. Talabalar 4 guruhga boʻlinadi, ekspert varagʻi tarqatiladi, bajarish metodikasi tushuntiriladi. Talabalarning mashgʻulotdagi faoliyatini baholash koʻrsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi.</p>	<p>Topshiriqlarni bajaradilar. Tinglaydilar.</p>
	<p>2.4. Har bir guruhning javoblarini ekspert guruhi baholaydi. Har bir ekspert guruhi oʻzi koʻrib chiqqan topshiriqlarning toʻgʻri yoki notoʻgʻriligini koʻrsatib beradi.</p>	<p>Jamoa boʻlib topshiriqlarni bajaradilar, bahs-munozara yuritadilar, qoʻshimchalar qiladilar, xulosa chiqaradilar.</p>
	<p>2.5. Topshiriqlar bajarilishining qay darajada toʻgʻri ekanligini diqqat bilan tignlaydi</p>	<p>Baholaydilar.</p>
	<p>2.6. Mavzu boʻyicha tayanch tushunchalar tushuntiriladi va izoh beriladi.</p>	<p>Tinglaydi.</p>
	<p>2.7. Natijalar tekshiriladi, muhokama qilinadi.</p>	<p>Baholanadi.</p>

III. Yakuniy bosqich (10 minut)	3.1. Ish yakunlarini chiqaradi. Faol talabalarni baholash mezoni orqali rag'batlantiradi.	Eshitadi. Aniqlaydi..
	3.2. Mavzu maqsadiga erishishdagi talabalar faolligi tahlil qilinadi va baholanadi.	Tinglaydi.

Tezkor so'rov savollari

1. Gapning aktual bo'laklari haqidagi nazariya qaysi tilshunoslik maktabida va kim tomonidan joriy etilgan?
2. Jumlaning asosi va xabarning yadrosi deganda nimalarni tushunasiz?
3. Tema va rema tushunchalari talqinini bering.
4. Gapning aktual bo'laklarining jumla sathidagi o'rinlari barqarormi?
5. Rema nima vositasida ta'kidlanadi?
6. Gapning aktual bo'laklari nazariyasining qanday nuqsonlarini bilasiz?
7. Aktual bo'laklar nazariyasining semantik sintaksis bilan qanday aloqasi bor?

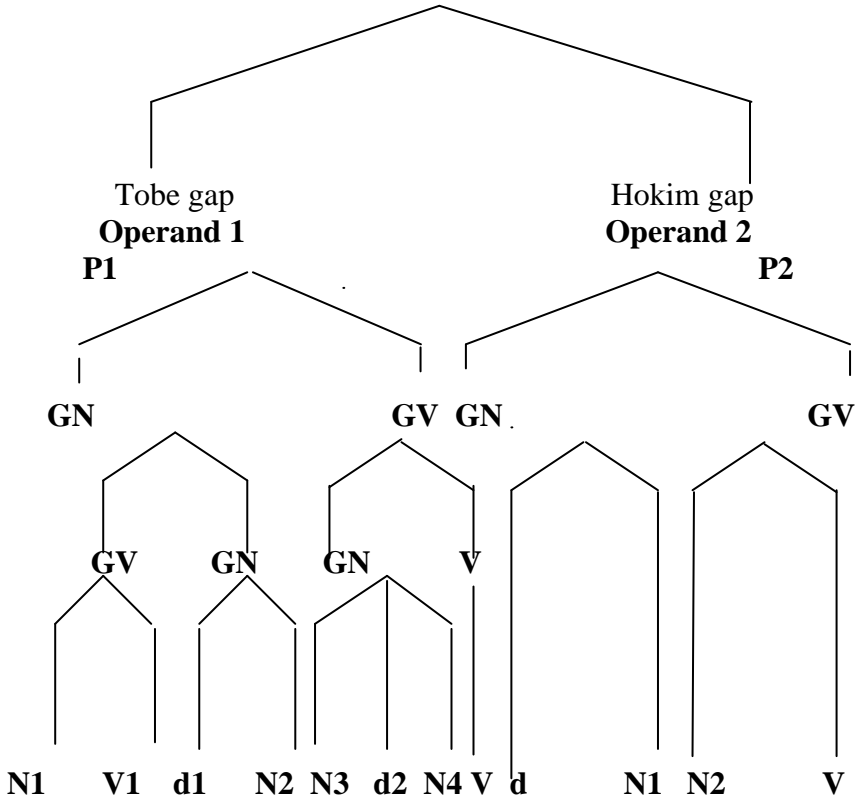
TOPSHIRIQLAR

Berilgan formula asosida mikromatn tuzing

MSQning struktur sxemasini taqozo etuvchi formulasi :

$$D = P1 (N1 + V1 + d1 + N2 + N3 + d2 + N4 + V2) + P2 (d + N1 + N2 + V).$$

**Murakkab sintaktik qurilma
(mikromatn)**

Ekspert varag'i №1

Chiziqlar o'rniga kerakli so'zlarni qo'ying

V.Mateziusning ushbu nazariyasi jahon tilshunosligida ham keng talqin etildi va sezilarli darajada rivojlantirildi. Ayniqsa,

tilshunoslikning _____ bo‘limining asosiy masalalaridan biri bo‘lib qoldi. Masalan, _____, _____, _____ singari ko‘plab tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlari bunga misol bo‘la oladi. Bu masalaga _____ «_____» nomli doktorlik dissertatsiyasi bag‘ishlangan.

Ekspert varag‘i №2

Gapning aktual bo‘laklarini aniqlashda sintaktik, semantik, prosodik usullariga badiiy asardan misollar keltiring

Ekspert varag‘i №3

Muhim jihatlarni izohlab bering

Shuni aytish kerakki, til elementlarining konkret faollashuvi uchun nutq muhiti bilan **kognitiv** (bilish) nazariyaning ahamiyati katta. Kognitiv nazariya tilning real qo‘llanilishini ta‘minlovchi asosiy komponentlardan biri hisoblanadi. Bunda quyidaqilar muhim ahamiyat kasb etadi:

Test topshiriqlari

1. Raspopov va V.G.Gak gapning aktual bo‘laklarini qanday nomlaydilar ?

a) tema va rema b) subyekt va predikat c) ega va kesim
d) dannoye va novoye

2. Gapning aktual bo‘laklari nazariyasi

a) Moskva tilshunoslik maktabida ilmiy asoslandi
b) Qozon tilshunoslik maktabida ilmiy asoslandi
c) Praga tilshunoslik maktabida ilmiy asoalandi
d) Kopengagen tilshunoslik maktabida ilmiy asoslandi

3. Gapning aktual bo‘laklari nazariyasi bobida o‘zbek tilshunoslaridan kim barakali tadqiqot ishlari qilgan ?

a) A.Hojiyev b) M.Asqarova c) N.Mahmudov
d) A.Sodiqov

4. Tema va rema bir gap doirasida

a) barqaror bo‘ladi b) beqaror bo‘ladi c) tema barqaror, rema beqaror bo‘ladi d) rema barqaror, tema beqaror bo‘ladi

5. Praga tilshunoslik maktabining vakili A.Martining nazariyasi

a) funksional tahlil deb ataladi b) semantik-sintaktik tahlil deb ataladi c) sintaktik tahlil deb ataladi d) semantik tahlil deb ataladi

6. A.Martine nazariyasida qanday tushuncha ustuvor qiymatga ega ?

a) sintagma b) monema c) fonema d) so‘z

7. Monemaning qaysi biri o‘z-o‘zicha sintaktik faol bo‘la oladi ?

a) qaram monema b) funksional monema c) avtonom monema d) yarim funksional monema

8. Funksional monema

a) gapning biror bo‘lagiga sintaktik faollik beradi
b) gapning umumiy sathiga sintaktik faollik beradi
c) gapning egasi tarkibiga sintaktik faollik beradi
d) gapning bir yoki bir necha unsuriga funksional faollik beradi

B.B.B usuli asosida tarqatma materiallar

№	Tushuncha	Bilaman “+”, Bilmayman “-”	Bildim “+”, Bila olmadim “-”
1	Til sistemasi		
2	Til strukturasi		
3	Sinxroniya va diaxroniya		
4	Paradigmatik munosabat		
5	Sintagmatik munosabat		
6	Strukturalizm		

7	Glossematika		
8	Deskriptiv tilshunoslik		
9	Funksional tilshunoslik		

Darajali testlar va mustaqil ta'lim yuzasidan ko'rsatmalar

Yopiq testlar

1. Qaysi olimlar tilni voqelikni ham o'zgartirib yuborishi mumkin bo'lgan harakat tarzida tushunishadi?

- A) E.Sepir, B.Uorf, L.Blumfild
- B) V.fon Gumboldt, L.Blumfild, E.Sepir
- C) V.fon Gumboldt, B.Uorf, E.Sepir
- D) V.fon Gumboldt, B.Uorf, L.Yelmslev

2. Til sistemasining asosiy unsurlari nimalardan iborat?

- A) gap,so'z,fonema, morfema.
- B) so'z, fonema, morfema, grafema.
- C) morfema, so'z, qo'shimcha, asos.
- D) fonema, qo'shimcha, o'zak, so'z.

3. Til va nutqqa to'g'ri izoh berilgan javobni toping.

- A) nutq virtual, dinamik; til aktual, statik.
- B) nutq aktual, umumiy; til virtual, statik.
- C) nutq aktual, dinamik; til statik, umumiy.
- D) til statik , umumiy va aktual; nutq dinamik, xususiy va virtual.

4. «Umumiy tilshunoslik» til ilmiga xos bo'lgan umumiy masalalarni o'rganadigan mustaqil fan bo'lib, u qanaqa nazariy muammolar talqini bilan shug'ullanadi?

- 1) tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari;
- 2) fe'lning tuslanishi;
- 3) lingvistik tipologiya va universallik nazariyasi;
- 4) so'z yasovchi qo'shimchalar tasnifi;

- 5) til va jamiyat;
- 6) tilshunoslik fanida metod nazariyasi;
- 7) tilning paydo bo'lishi;
- 8) antroponimikaning tuzilishi;
- A) 1,2,3,6.
- B) 1,3,5,6.
- C) 2,4,7,8.
- D) 1,2,3,4,5,6,7,8.

Ochiq testlar

1. «Aniqllovchi, to'ldiruvchi, hol terminlari gapning sintaktik tahlilida qo'llanayotgan bo'lsa-da, ular gap strukturasi soxta ravishda sxemalashtiradi». Ushbu fikr kimning qalamiga mansub ?

- a) B. de Kurtune; b) A.N. Kononov; c) A.M.Peshkovskiy;
- d) V.Vinogradov.

2. Predikat va argument haqida aytilgan qaysi fikr to'g'ri ?

- a) predikat hukmning ijrosini, argument bu jarayonning ishtirokchisini taqozo etadi;
- b) predikat kesimni, argument kesim doirasida kelgan holni taqozo etadi;
- c) predikat propozisiyaning asosiy unsurini, argument esa yordamchi unsurini taqozo etadi;
- d) predikat mantiqiy etgani, argument harakat ijrochisini taqozo etadi.

3. Quyida ismlari berilayotgan olimlardan qaysi biri strukturalizm vakili sanaladi ?

- a) A.G'ulomov; b) N.Mahmudov; c) N.Xomskiy; d) V.Gumboldt.

4. L. Tenyer qaysi lisoniy nazariyasi bilan jahonga mashhur?

- a) aktantlar nazariyasi; b) sironstantlar nazariyasi;
- c) valentlik nazariyasi; d) ot markazli nazariyasi.

5. Ikkinchi darajali aktant an'anaviy tilshunoslikda qanday tushuncha bilan mushtarak ma'noli ?

- a) ega bilan; b) kesim bilan; c) hol bilan; d) vositasiz to'ldiruvchi bilan.

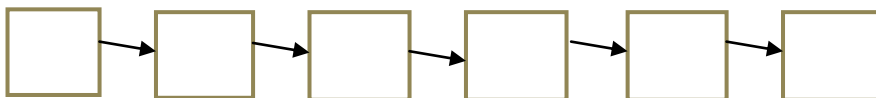
6. Asar va muallif nomlari qaysi qatorda to'g'ri moslikka keltirilgan?

- 1) «Ashtadxyan»
  - 2) «Kratil»
  - 3) «Poetika»
  - 4) «Tovushlarning chegaralanish sabablari»
- c) Panini, d) Ibn Sino, a) Platon, b) Aristotel.
- A) 1-c, 2-a, 3-b, 4-d.
  - B) 1-c, 2-a, 3-d,4-b.
  - C) 1-a, 2-c, 3-b, 4-d.
  - D) 1-b, 2-d, 3-a, 4-c.

Ijodiy testlar

Til belgilari hamda nutq birliklarining iyerarxik munosabatini to‘g‘ri joylashtiring.

Gap, fonema, abzas, so‘z, morfema, murakkab sintaktik qurilma.

Bo‘sh qoldirilgan o‘rinlarni to‘ldiring

L.Tenyer tilshunoslik olamida o‘zining _____deb nomlanuvchi asari bilan shuhrat qozonadi. Mazkur asar _____ chopetiladi. Asarni Tenyerning qo‘lyozmasi asosida uning safdoshlari _____hamda _____nashrga tayyorlaydilar. Biroq shuni ham aytish lozimki, ular asarni chop ettirish masalasida juda ko‘p andisha qiladilar. Zotan, olimning bu asari struktur tilshunoslik masalalari talqiniga bag‘ishlangan bo‘lishiga qaramay, u odatdagi, _____masalan, _____yoki _____olimlarning struktur tilshunoslik doirasida yozilgan ishlariga mutlaqo o‘xshamas edi.

Nazorat topshirig‘i

<p>1. Alisher Navoiyning asari turkiy tilning, jumladan, o'zbek tilining xalqaro mavqeyini oshirishga g'oyat katta xizmat qildi.</p> <p>Yuqorida Alisher Navoiyning qaysi asari haqida fikr yuritilmoqda?</p> <p>A) "Munshaot "</p> <p>B) "Muhokamat ul-lug'atayn"</p> <p>C) "Xamsa"</p> <p>D) "Sab'atu abhur"</p> <p>2. Bu qabila udumlariga ko'ra, beva qolgan ayol bir yilgacha nutq tovushlari orqali so'zlasholmaydi. U o'z jamoasi a'zolari bilan ham, boshqa jamoalar a'zolari bilan ham faqat imo-ishoralar orqali so'zlashadi.</p> <p>Yuqorida qaysi davlatning qanaqa qabilasi haqida so'z bormoqda?</p> <p>A) Amerikaning Appachi qabilasi haqida.</p> <p>B) Avstraliyaning Varramunga qabilasi haqida.</p> <p>C) Amerikaning Kamanchi qabilasi haqida.</p> <p>D) Avstraliyaning Varramunga va Aranda qabilasi haqida.</p>	<p style="text-align: center;">Muammo</p> <p style="text-align: center;">Y.Kurilovich</p> <p>derivatsiya terminini "shakllanish", "tarmoqlanish" degan ma'nolarda tushungani holda sintaktik derivatsiyani biror asos struktura zamirida ikkinchi bir sintaktik strukturaning shakllanishi ma'nosida talqin etadi. Biroq Kurilovich "derivatsiya" terminini juda tor ma'noda tushunadi.</p> <p style="text-align: center;">Nega tor ma'noda tushunadi ? Buni qanday izohlash mumkin ?</p>
---	---

Izohlang	Amaliy topshiriq
1. Interdepedensiya. 2. Determinatsiya. 3. Konsellyatsiya.	Berilgan gapni BI metodi asosida tahlil qiling <i>Valining kichik ukasi biz bilan o'qiydi</i>

Mustaqil ta'lim yuzasidan ko'rsatmalar

- 1) darslik va o'quv qo'llanmalari asosida testlar tuza olish;
- 2) tegishli mavzular asosida loyihali taqdimotlar tayyorlash;
- 3) badiiy asardan olingan misollarni struktur metodlar orqali tahlil qilish;
- 4) talabalar ilmiy anjumanlariga maqola tayyorlay olish;
- 5) ilmiy manbalarni o'qib, o'zining munosabatini bildira olish.

/r	Mustaqil ish mavzulari	soat
	Tilshunoslik fanining zamonaviy tahlil usullari	2
	Praga strukturalizmi	2
	Amerika deskriptiv lingvistika qarashlari	2
	N.Trubetskoyning «Fonologiya asoslari» asarining ahamiyati	2
	Glossematika maktabi ta'limoti	2

Bilimingizni sinab ko'ring

1. F.de Sossyurning lingvistik konsepsiyasi asosini nima tashkil etadi?
2. Tilning sistema ekanligini qanday tushunasiz?
3. Til sistemasi nimalardan tashkil topadi?
4. Til belgisining ifodalovchi va ifodalanuvchi jihatlarini izohlab bering.
5. Nega fonema belgi hisoblanmaydi?
6. Belgining tomlanishi erkinligini qanday tushunasiz?
7. Til va nutq lingvistikalarini qay tarzda farqlaysiz?
8. Sossyurning qanday asarini bilasiz?

9. F.Boasning qanday asarini bilasiz?
10. E. Sepir o‘zining “Til” asarida qanday g‘oyani olg‘a suradi?
11. L.Blumfeldning “Til” asari qachon yozilgan?
12. Deskriptiv tilshunoslikning asosiy maqsadi nimadan iborat?
13. L.Blumfeldning lingvistik konsepsiyasi asosiy tamoyillari nimadan iborat?
14. Blumfeldning “Til” asari necha bobdan tashkil topgan va u qachon rus tiliga tarjima qilingan?
15. Distributiv tahlilning asosiy tamoyillari kimning “Struktural tilshunoslik metodlari” deb nomlanuvchi asarida yoritib berilgan?
16. Distributiv tahlil nimani taqozo etadi?
17. Distributsiyaning necha turini bilasiz?
18. Qo‘shimcha distributsiya tushunchasini izohlab bering.
19. Kontrast distributsiya deganda nimani tushunasiz?
20. Erkin almashinuv distributsiyasi qanday tamoyilga asoslanadi?
21. Distributiv metodining qanday zaif tomonlari mavjud?
22. Gapning bevosita ishtirokchilarga bo‘linishi metodini kimlar asoslagan?
23. Bevosita ishtirokchilar metodining asosiy tamoyillarini izohlab bering.
24. Bevosita ishtirokchilar metodi bo‘yicha analiz va sintez usullarini amalda qo‘llay olasizmi?
25. BI tahlilining gorizontaal va vertikal rejalar bo‘yicha qo‘llanishini izohlang?
26. BI tahlilining qanday yutuqlari va nuqsonlari bor?
27. Transformatsion tahlilning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
28. Transforma deganda nimani tushunasiz?
29. Transformatsiyaning qanday turlarini bilasiz?
30. Transformatsiyaning har bir turini amalda qo‘llay olasizmi?

31. Transformatsion metodni kimlar ilmiy asoslagan?
32. Transformatsiyaning yutug‘i nimadan iborat?
33. Kopengagen tilshunoslik maktabi daniyalik olimlarni nima maqsadda birlashtirgan edi?
34. Kopengagen tilshunoslik maktabining yirik vakillaridan kimlarni bilasiz?
35. Kopengagen tilshunoslik maktabida “Akta lingvistika” deb ataluvchi jurnal qachondan boshlab va qaysi jurnalning o‘rniga chiqa boshladi?
36. Bruyondalning 1939-yilda qanday asari chop etildi?
36. Uldallning qanday asarini bilasiz?
37. “Glossematika” nima degan ma’noni anglatadi?
38. L.Yelmslevning qanday asarlarini bilasiz?
39. L.Yelmslev glossematikaning asosiy vazifasi nimadan iborat ekanligini aytadi?
40. Deduktiv va induktiv metodlar haqida ma’lumot bering.
41. L.Tenyer qaysi asari bilan tilshunoslik olamida shuhrat qozonadi?
42. L. Tenyerning lingvistik nazariyasi nega verbotsentrik nazariya deb ataladi?
43. Verbotsentrik nazariyada fe’lning faolligini izohlab bering.
44. Aktant deganda nimani tushunasiz?
45. Aktantlar necha turga bo‘linadi?
46. Birinchi (darajali) aktantning vazifasi nimadan iborat?
47. Sirkonstant nimani taqozo etadi?
48. Jonksiya hodisasini va jonktiv tushunchasini izohlab bering.
49. Translativ nima va u qanday hodisaning ro‘y berishiga olib keladi?
50. Sintaktik derivatsiya nazariyasi kim tomonidan va qachon ilmiy asoslangan?

XULOSA

Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fani bo'yicha uslubiy qo'llanmani yozishda biz, asosan, struktur tahlil metodi yo'nalishida amalga oshirilgan yangiliklar haqida to'xtalidik. Chunki matnning sintaktik tahlilida derivatsion metod ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Derivatsion metod orqali nafaqat matn, balki kichik sintaksisning obyektini bo'lgan so'z, so'z birikmasi, bundan tashqari, makrosintagmatik munosabat jarayonidagi gap, murakkab sintaktik qurilmalar, ularning semantik tomonlari ham bemalol tahlil qilinishi mumkin. Shuning uchun ham derivatsion jarayon leksik, semantik va sintaktik kabi turlarga bo'linadi. Biz mazkur ishimizda derivatsiyaning hamma turlari tahlilini izohlab bera olmaymiz, chunki bu juda katta hajmdagi ishni taqozo etadi. Shuning uchun biz matnning sintaktik derivatsiyasi tahlilini izohlab berdik va bunda loyiha texnologiyasidan foydalandik.

Bizga ma'lumki matnlar mikro- yoxud makro- tuzilishli bo'ladi. Makromatn maqomida abzas, bob, paragraf, maqola, hikoya, ocherk, roman, monografiya kabi turli matnlar keladi. Ammo mazkur iyerarxik bog'lanishli makromatn turlari barchasining derivatsion xususiyatlarini bir yo'la tahlil etish qiyin. Shu bois biz ishimizda makromatn sintaktik derivatsiyasini abzas misolida ko'rdik va uning tahlilini loyiha ta'lim texnologiyasi asosida amalga oshirdik.

O'qituvchi kasbiy faoliyatini tashkil etishda ta'lim jarayonini loyihalash alohida ahamiyatga ega. Har bir o'quv kursini o'rganish alohida mavzu va bo'limlarni loyihalash asosida amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonini loyihalash pedagogik faoliyat ko'rinishi bo'lib, u ta'lim jarayonining texnologik tuzilma hamda o'qitish natijasini kafolatlovchi metod va vositalar yig'indisiga egaligi bilan ajralib turadi. Loyihalash mahsuli ta'lim jarayonining loyihasi sanaladi. Pedagogik amaliyot mohiyatini tahlil etish natijasida ta'lim jarayonini loyihalashning bir necha qonuniyatlari ajratiladi. Mazkur qonuniyatlarga tayangan holda

sintaktik tahlil jarayonini amalga oshirsak, an'anaviy sintaktik tahlilda yo'l qo'yilgan xato-kamchiliklar borligi aniq bo'lar ekan.

Ilmiy adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili // Xalq so‘zi. 2016, 31-dek.
2. Karimov I.A. Ilm-u fan mamlakat taraqqiyotiga xizmat qilsin // Bizdan ozod va obod Vatan qolsin.–Toshkent: O‘zbekiston, 1996
3. Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi tahlil metodlari va metodologiyasi. –Toshkent, 2007
4. Eshmuhammedov R. Ta’limda innovatsion texnologiyalar.-Toshkent, 2008.
5. Frey M. Qu’est – ce qu’un Dictionnaire de phrase? // Cahier de Saussure, № 1. 1941.
6. Kurylowicz J. Derivation lexicale et derivation syntagique.–BSL, 1936.
7. Muslimov N., Usmonboyeva M., Mirsoliyeva M. Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik // O‘quv-uslubiy majmua.–Toshkent, 2016.
8. Nurmonov A., Iskandarov Sh., Nabiyeva D. An’anaviy va struktur tilshunoslik munosabatlar imasalasi // O‘zbek tili va adabiyoti, 2006, 4-son.
9. Turniyozov N. Q. O‘zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish.-Samarqand, 1990.
10. Turniyozov N. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari.-Samarqand: SamDCHTI, 2007.
11. Turniyozov N., Turniyozova K. Funktsional sintaksisga kirish.-Toshkent: Fan, 2003.
12. Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari.-Toshkent: Fan, 2009.
13. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики.-М.,1966.
14. Вендина Т. И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // Вопросы языкознания, № 4, 2002.

15. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. Избранные труды.-М.:Наука, 1975.

16. Гак В. Л.Теньер и его структурный синтаксис // Вступительная статья: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. –М., 1988.

17. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание.-Л., 1986.

18. Кацнельсон С. Д. Порождающая грамматика и принципы деривации // Проблемы языкознания, -М., 1967

19. Ксевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – М., 1988. –С.86.

Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания, 1974, № 5.

20. Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике, №3, 1963.

21. Мурзин Л. Н. Ситаксическая деривация (на матер. производных предложений русского языка) // Автореф. докт. дис. –Л., 1967.

22. Распопов И. П., Сичёва С. Н. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия // НДВШ. ФН, 1974, № 3.

23. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию.-М., 1977.

24. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. –М.: Прогресс, 1988.

25. Храковский В. С. Трансформация и деривация // Проблемы структурной лингвистики.-М., 1973.

Badiiy adabiyotlar

1. Ali M. Sarbadorlar. – Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi nashriyot – matbaa birlashmasi, 1992. 312 b.
2. Ashurov T. Andijon hangomalari. – Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1984. 103 b.
3. Bailey B. Catherine Cookson. – Printed and bound in Great Britain by Cox Wyman ltd, 1987. 299 p.
4. Dickens Ch. Bleak House. – Moscow: Foreign languages publishing house, 1957. 928 p.
5. Kipling R. Maugly. – Moscow: Progress, 1976. 180 p.
6. London J. The Call of the Will. White Fang. – Moscow: Progress, 1976.319p.
7. London J. Victory. – Printed in the USA, 1991. 307 p.
8. Oybek. Navoiy. – Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1967. 388 b.
9. Oybek. Qutlugʻ qon. – Toshkent: Oʻqituvchi nashriyoti, 1975. 345 b.
10. Safarov N. Navroʻz. – Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1973. 381 b.
11. Toʻxtaboyev X. Yillar va yoʻllar. –Toshkent: Yosh gvardiya,1983.366 b.
12. Xolmirzayev Sh. Qilkoʻprik. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1997. 280 b.
13. Shakespeare. Hamlet. – Printed in Great Britain, 1994. 156 p.
14. Qahhor A. Oʻtmishdan ertaklar. – Toshkent: Sharq, 1994. 126 b.
- 15.Gahhor A. Sinchalak. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1982. 152 b.
- 16.Qodirov P. Qadrim. – Toshkent: Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1962.131 b.
17. Qodirov P. Ona lochin vidosi. – Toshkent: Sharq, 2001. 239 b.

18. G‘ulom G‘. Shum bola. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1967. 185 b.

19. Hemingway E. A farewell to arms. – Moscow: Progress, 1969. 319 p.

20. Hoshimov O‘. Urushning so‘nggi qurboni. O‘zbek hikoyalari antologiyasi. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1997, 182 b.

21. «Forbes ASAP» August 25.1997.

Internet sahifalari

1. www.gumer.info>Linguistkuril

2. www.rusnauka.com>3_90601.dok.htm

3. tapemark.narod.ru

4. www.nutq.intal.uz

Turniyozov Behzod Ne'matovich
Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari
fanini o'qitishda loyiha ta'lim texnologiyasidan
foydalanish

(O'quv uslubiy qo'llanma)

Muharrir: Rahimova G.
Musahihh: Abduraximov Sh.
Tex.muharirr: Sattarova M.

Guvohnoma: №10-3512

2019-yil 26-sentyabrda bosishga ruxsat etildi:
Ofset bosma qog'ozi. Qog'oz bichimi 60×84_{1/16}.
“Times” garniturası. Ofset bosma usuli.
Hisob-nashiryot t.: 2,8. Shartli b.t. 2,1.
Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 291.

SamDCHTI nashr-matbaa markazida chop etiladi.
Manzil: Samarqand sh, Bo'stonsaroy ko'chasi, 93.